

Особливої чемності в тоні поклику не було. Репетюк, Воропаєв і Кульчицький перезирнулися.

— Побіжимо? — прошепотів Кульчицький.

Але поклик наздогнав їх удруге, і на цей раз надто категоричний і змістом і тоном:

— Сказано, почекайте. Чи ковінкою по ногах кидати? Виходу не було. Приятелі спинилися.

— Підійдіть сюди. — Секунду повагавшись, хлопці мусили виконати цей наказ, щоб заховати свій переляк. Спроквола вони рушили до колодок, до півдесятка вогників у сутінку.

— Битимуть, гади... — прошепотів Кульчицький посинілими губами. — Бачили, як ми від Стецюр виходили...

За три кроки від колодок приятелі спинилися.

— Добрий вечір, — повторив Репетюк.

Темні постаті на колодках знову промовчали. А втім, тепер вже було видно, що то солдати. Можна було розібрати сіруватість їхніх гімнастеров, гудзики погонів на плечах, кокарди на кашкетах. Всі, як один, вони держали руки на широких білих косинках. Вони були поранені. Наші приятелі зітхнули легше. Небезпека не була вже така велика. Адже в кожного з ворогів було тільки по одній руці. Мовчанка тривала з півхвилини. Потім один з солдатів — він трохи гаркавив — хрипло й сердито прокричав:

— Ви от що, хлопці, хоч ви собі й гімназисти, а коли до наших молодичь бігатимете, так глядіть, ноги поперебиваємо!

З другого кутка зразу відгукнувся інший, ще похмуріший, ще лютіший голос:

— Понаганяєте животи, а тоді чоловік з фронту повернеться, а воно йому: „тату!..“

Сердитий і неохочий сміх інших завершив його мову. Тільки перший — гаркавий — докинув ще, дещо добріше:

— Воно, конечно, ми сами парубкуємо, розуміємо, значиться. Та й жіноцтву тепер без кавалерів трудно. Що гріхатити. Так хіба вам дівчат не хватає? Солдатських молодичь ви залишіть...

В цей час в тіні вулиці раптом з'явилася ще якась постать. Вона привіталася, підійшла ближче і весело повторила своє привітання. То був Потапчук.

— Перезнайомилися вже? — кивнув він на наших приятелів та на солдатів. — Ото й добре!

Поміж солдатів почулося пирхання:

— Та не дуже то й познайомилися! А ти, Петре, звідки? Чого поночі бродиш? Чи до Килинки вирядився?

Сміх зазвучав удруге, але тепер це був уже веселий і товариський сміх. Потапчук був тут своя людина.

За дві хвилини наші приятелі сиділи вже на колодках, впереміжку з солдатами, і частували нових знайомих „льогами“ цигарками. Зав'язувалися балачки.

— А де це вас поранили, землячки? — з пошаною кивнув на білі косинки Воропаєв. — Аж чудно, всіх однаково, у праву руку?

Тепер уже зовсім щирий і веселий сміх відповів на це запитання. Гумористичні вигуки акомпанували йому:

— Чемойданом гахнуло... Оттакий з німця стрілок, усіх однаково поцілів!.. Він навмисне праві руки відстрілює!.. Та то вже німецька куля така, куди б не летіла, все одно руському солдатіві в праву руку поцілить... Ха-ха-ха!

Гаркавий, що обіцяв поперебивати ноги, нарешті, підсумував загальні веселощі:

— Та ж вони самостріли...

— А тебе хто стріляв?

— Та ж не ти, мабуть. Сам прострелив.

Регіт залящав голосно і довго. Вояки-„самостріли“ аж ка-чались по колодках.

Для ввічливості наші приятелі також вдали, що посміхаються. Проте особливого потягу до сміху вони не відчули. Бачити „самострілів“ їм довелося вперше. Тим паче — чути, як вони сміються й хваляться з свого вчинку. З погляду патріотизму, з погляду громадської свідомості, самострільство було не що інше, як найтяжчий вияв зради отечества, гідний негайного покарання розстрілом без слідства і суда.

— А як же з війною до побідного кінця? — несміливо поцікавився Воропаєв.

— Шукав циган кінця в кільця... — прилинула з темноти невесела й лінива відповідь.

Дружний регіт, проте, завершив і цю приказку. Компанія „самострілів“ була, нівроку, смішлива.

Пересміявшись, гаркавий заговорив знову. На цей раз мова його була вже зовсім приятельська:

— От ви, хлопці, гімназисти, значиться... тобто виходить, грамотні... Може почитаєте нам, що це воно отут пишеться? Га? На базарі я вчора, значиться, був... — Він скинув кашкет і вийняв з нього акуратно згорнутий вчетверо папірець. Обережно розгорнувши, він простяг його Репетюкові. Потім, немов передумавши, одсмикнув руку і передав його Потапчукові. — Прочитай, Петре! Іду це я, значиться, по базарю, коли це хлопець, такий з себе миршавенький, тиць мені до рук і гарчить: „Прочитаєш, землячок, другому передаси“. А я, конешно, неграмотний...

Потапчук взяв папірець і розгорнув його. Затягшися цигаркою, він на мить кинув коротким червонуватим спалахом на дрібні рядки впоперк друкованого папірця. При цьому спалахові можна було встигнути прочитати тільки один горішній неповний рядок у правому кутку. В ньому було:

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

Потапчук затагся ще раз і другий спалах вилупив із п'ятьми другим друкований великими чорними літерами рядок:

К НАРОДАМ, КОТОРЫХ УБИВАЮТ И РАЗОРЯЮТ.

А внизу сторінки, теж чорними літерами, було:

Долой войну! Да здравствует мир — без анексий и контрибуций!

Репетюк, що сидів поруч з Потапчуком і заглядав через його плече в папірець, схопив міцно Потапчука за руку:

— Слухай! Це прокламація. Ти знаєш, що таке прокламація?..

— Що? — Потапчук спокійно згорнув папірець і поклав його собі до кишені. — Темно! — сказав він до всіх. — Не вчитати. Мабуть, лист якийсь. Приходь, Якове, завтра на вулицю раніш, я тобі розберу.

Хлопці, нарешті, рушили додому, розпрощавшись із своїми новими знайомими. Потапчук теж пішов почувати до школи. Завтра у нього на своєму полі роботи не було, і він вирішив піти з нашою артілью.

— Чорт зна що таке! — загарячкував Воропаєв, як тільки зникли за рогом вулиці вогники солдатських цигарок. — Ганьба! Самостріли! Боягузи! Зрадники! Німецькі запроданці!

— І чого б я кип'ятився? — здивувався Кульчицький. — Ти що, комендант міста? Жонаті хлопці! Таких баб покидали! Та якби ото Вівдя була б мені жінка, а я на війні...

— Ти дурень! — розсердився Воропаєв. — Ми — патріоти і мусимо піти до волості заявити на них!

Репетюк, нарешті, вийшов із задуми:

— Ну, знаєте, лорд, від вас я такого не сподівався. Ви ганьбите гімназичний мундир! Донос! Фі донк! Це недостойно джентльмена...

МИ МОВЧИМО

Другого ранку наша команда працювала кілометрів за два від села, на полі в сусідки вчорашньої хазяйки, Вівді Стецюри. Календар нашої команди вже цілком перейшов до рук наших Дон-Жуанів.

Втім, не те зараз хвилювало нас. Навіть Зілов — найнетерпиміший споміж нас до донжуанського принципу обслуговування жінок запасних — і той сьогодні забув сперечатися на цю тему. Ми були надто зайняті обговоренням учорашньої прокламації.

Під проводом нашої веселої й жвавої хазяйки ми щойно прийшли на поле і ладналися вже ставати до роботи, коли це Репетюк спинив усіх нас:

— Стривайте, джентльмени! Зараз містер Потапчук покаже вам цікаву штуковину!

Ми згрудилися довкола Потапчука. Він вийняв прокламацію, розгорнув її і прочитав від дошки до дошки. Ми слухали з роззявленими ротами й викоченими очима. Нам аж заціпило від подиву. Добра половина з нас, треба признатися, досі навіть не чули про існування такого інституту, як „прокламація“, „нелегальна література“, „підпільна робота“. Туровський, Сербин і Кашин мали сміливість тут же признатися в цьому. Вони насамперед запитали — а що ж таке, власне, прокламація? Одначе потреба пояснення відпала сразу ж сама собою, тільки не почав читати її Потапчук.

„Пролетарии всех стран... народы, которых убивают и разоряют... товарищи... без анексий и контрибуций“... — боротьба, воля, товариші — ці, невживані в нашому гімназичному лексиконі, фрази і слова хвилювали насамперед своєю забороненістю. Це недозволено. Це заборонено. Значить, це варте уваги. Така вже примітивність юнацької цікавості.

Одначе, це не була тільки порожня юнацька цікавість. Нові слова звучали і новим, несподіваним змістом. Народи! Народ! Чорт побери, алеж це означало зовсім не те, що ми досі за цим словом уявляли. Народ! А як же! Ми ж знали, що таке — народ. Це ж — хлібороби, мужики, селяни. Звичайно, і взагалі бідні — теж. Але насамперед — селяни. Ми знали і що таке селяни. Селян ми бачили на базарі, коли вони продавали нам молоко. На полі, коли вони возилися з плугом, бороною чи ще якимсь хліборобським реманентом. Нарешті, в побуті — отут у білих хатах, серед кучерявих садочків вони жили з своїми курами, свинями і коровами. Вони ходили в довгих і широких білих штанах, білих вишитих сорочках, пшеничних брилях і на плечі брали гуньки або ж сіряки, теж вишиті і погаптовані. От навіть стоїть зараз поміж нас така селянка — наша сьогоднішня хазяйка, жвава молодичка в білій спідниці, плахтяній запасці, мереженій сорочці й вибійчаній кохті, яку звуть тут „юпкою“. Вона мружиться до нас скоса, і цей її погляд, як і сама її присутність тут серед нас, збуджує нас і дратує, бо ми всі прекрасно знаємо, що тільки вчора ввечері наш однокашник і товариш, Бронька Кульчицький, роздягав і пестив її. Бронька Кульчицький підходить до неї ззаду і кладе руку їй на талію... Ми читали про селян різні оповідання, повісті й романи в межах дозволеної гімназичної програми. Так, відомий лауреат російської словесності, письменник Карамзін, приходив до патетичного висновку, що, мовляв, „и поселяне чувствовать умеют“, про що минулого року ми написали Вахмістрові „сочинение“. Ми знали також, що наші однокашники й товариші — капітан футбольної команди Репетюк, або ж щороку виключуваний з гімназії за несплату за право навчання Потапчук — також справжнісінькі селяни, дарма що завчають напам'ять промови Ціцерона проти Каті-

ліни. Алеж вони повдягалися в сірі гімназичні шинелі й під поняття „народ“, певна річ, вже підведені бути не можуть. Це ж не до них, звичайно, звертається нишком і потай від влади хтось невідомий і такий абстрактний, підписаний „Вторая Международная Социалистическая Циммервальдовская Конференция... 1-е мая 1916 года“... Як, як? — Конференція? Ага... Конфери, контулі, коллятум, конферере... — зносити, сходитися, змовлятися, неправильне латинське дієслово третього спряження... Ціммервальдівська — Ціммервальд, кантон Берн, Швейцарія... Соціалістична — ху ти, чорт, ясно — через те й потай, через те й прокламація... Міжнародна... Господи! Яка величезна! Це ж все одне, що всесвітня... Друга? Значить, була й перша.

Ах! Який же величезний був світ! Які мізерні пігмеї були ми проти нього!.. Міжнародна... соціалістична... Переймало дух і зрошувало потом.

Ми були гімназисти сьомого класу класичної гімназії міністерства народної освіти. Нас непогано навчено історії руських царів по Іловайському, теорії словесності — по Сіповському, психології й логіки — по професору Челпанову. Ми досконало опанували секрет хрії¹, непогано писали „рассуждения“ на умовні теми, наприклад: „О непротивлении злу“, або й на курсові, наприклад: „Лишние люди в сочинениях И. С. Тургенева“. Ми розбиралися в тонкощах поезії древнього Рима і почували себе між анапестів, хоревів і чотиристопних ямбів затишно й мило, як серед старих і привітних друзів. Ми читали вже à лівр увер по-німецькому і по-французькому. Ми знали напам'ять всі тексти з катехизису, а також усі літургії та ектенії. Ми навіть дещо розумілися на алгебрі, геометрії та фізиці — в межах курсів Кісільова або Краєвича. Нас усього цього вчили щодня п'ять годин, за сто карбованців річної плати, під невсипущим доглядом Мопса, Вахмістра і Піля. Але ніде ніколи ні словом ніхто до нас не обізвався про якісь суспільні явища, про взаємини між колами суспільства, про суспільство взагалі. І от —

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

К НАРОДАМ, КОТОРЫХ УБИВАЮТ И РАЗОРЯЮТ!

Два года мировой войны! Два года разорения! Два года реакции!
На кого же падает ответственность?!

Прокламація відповідала, на кого падає відповідальність. Вона говорила, що позаду тих, хто розпалив світову пожежу, стоять панівні класи. Вона зверталася до трудівників міст і сіл з закликком не вірити своїм урядам, які кличуть пере-

¹ Хрія — практикований у старих класичних школах метод писання „сочинений“ — за точно встановленим шаблоном.

можно закінчувати війну, щоб тим знищити мілітаризм свого ворога. Тільки сам народ може знищити мілітаризм у своїй державі. Той трудовий народ, що гине на позиціях, обороняючи інтереси панівних класів, і за спиною якого в тилу ховаються ці панівні класи і багатії...

Долой войну! Да здравствует мир без анексий и контрибуций!

— А що таке „анексія“? — задихнувшись, запитав Зілов. Піркес реагував експансивно:

— Правильно! Га-га-га! Кому ця війна потрібна? Ненавиджу!

Воропаєв аж зблід.

— Що?! — зарепетував він. — Так по-твоему скоритися німецькому варварові? — Він випнув груди і готовий вже був засукати рукава.

— Ну, покинь! — розсердився раптом Макар. — І Кант, і Гегель, і всі найкращі філософи були німці!

— Іди ти, філософ! Війна до побідного кінця!

— Авжеж! — підтримав Кашин.

Над полем враз вибухнув гвалт дзвінких юнацьких голосів. Ми сперечались, намагаючись перекричати один одного:

— Так і треба! Молодці революціонери!

— Дурак! Це просто свинство! Вони — німецькі шпигуни!

— Ти сам дурак! Це — соціалісти!

— І справді, — два роки різанини, розору, руйнації!

— А зверніть увагу на народ...

— Ах, сер, народ, це — ми, селяни, хлібороби... І раз вони звертаються до нас...

— Контрибуція, це зрозуміло. А от — анексія...

— Долой! Ненавиджу!

— Хай буде мир!

— Геть німецьких запроданців!

Бронька Кульчицький один, власне, не брав жодної участі в суперечках і вигуках. Але гармидер йому дуже імпонував. Він був великий amator галасу, гамору й тарараму. Він упав на спину, качався по землі і, задравши ноги догори, щосили репетував:

— Ой, малахольні! Ой, понт! Ура!

Наша хазяйка стояла осторонь, смішливо пхикала і, стигаючись, затулялася рукавом.

Справді, з нас таки, мабуть, була не погана гумористична картинка. Рано-вранці, в перших проміннях сонця, під широким куполом чистого й прозорого небозводу, серед буйних та хвилястих просторів золотавих пшеничних полів — купка галасливих нестримних юнаків. Це було, мабуть, подібно до зграйки горобців, що шмигнули на купку просипаного зерна, пометушилися, поцвірінчали, погомоніли й пурхнули урз-тіч — щоб зникнути назавсім в голубизні погожого дня.

Хазяйка раптом кинула посміхатись і випростала руку в бік дороги:

— До нас хтось їде,— сказала вона.

Ми озирнулися. Між високі жита, мов човен у піні прибою, поринав і виринав чорний міський фаєтон.

— То, мабуть, не до нас,— відмахнувся хтось, одвертаючись, готовий продовжувати суперечку.

— Ба, ні, саме до нас. Дорогою он кудю б йому їхати тра, а воно ж насправжки, суволокою їде. Ая, саме до нас. Бігме!

— Хлопці!— враз аж присів Теменко.— Та то ж гімназичні коні. Вахмістр!

Справді. Тепер уже не було сумніву. До нас їхав гімназичний фаєтон, і в ньому сидів Вахмістр.

— Приїхав таки сукин син! Приймайте гостей!

Ми похапали серпи і шурхнули до межі.

— Зажинай, хлопці, метко. А то підійде, а ми перед непочатим стоїмо.

Десять серпів із свистом врзалися в жито. Високе стеблиння війнуло повним важким колосом і з тихим поскрипом піддалося шорсткому лезу серпів.

— Буржуй проклятий!— бурмотів Макар, похапцем засуваючи під сорочку якусь принесену з собою книжку. Навчений гірким досвідом, він уважав за краще не потрапляти з книжкою Вахмістрові на очі.

— А ви, Макаре, не вживайте слів, яких не розумієте!— відгукнувся з другого кінця лави Репетюк.— Буржуа це зовсім не лайливе слово, а навпаки. Буржуа— так у Франції звуть кожну практичну, з достатком, людину, що вміє...

— А я кажу— буржуй...

— Просто сволоч!

— Натравити б на нього соціалістів...

Жито хилилося й рипіло під нашими серпами. Уже за нами була полоса. Хазяйка й Потапчук ішли по ній з юрками й плели перевесла. Вони мали за нами в'язати. Коли Вахмістрів фаєтон спинився край межі, ми вже пройшли лавою сажнів десять по вузькій бідняцькій полосі. Ми вдали, що зайняті роботою, ніби навіть не чули, як він під'їхав.

— Здравствуйте, господа!— проверещав, виходячи з фаєтону, інспектор.

Ми зробили вигляд, що здригнули від несподіванки, повипростовувались, озирнулись і привітно, навіть захоплено, поспішили йому назустріч.

— Прекрасно! Прекрасно!— пищав Вахмістр.— Це ви вже стільки сьогодні викосили? Тобто, я хотів сказати, вижали? Молодці! Чудово!

Ми зробили вигляд, що дуже улещені і навіть ніяковіємо з компліменту.

— Як же ви тут поживаєте? Га? — Вахмістр силкувався, щоб його слова брєніли якнайменш офіційно. — Розпустилися, мабуть, тут, га? Аркадія Петровича не слухаєте?

— Ну, що ви, Юрію Семеновичу! Ми весь час працюємо!

— Я бачу, бачу...

Хвилини з п'ять між нами точилася така грєчна розмова. Вахмістр посміхався до нас, ми посміхалися до нього. Він говорив нам компліменти, ми ніяковіли, шаркали і вклонялися. Було це, мабуть, дуже кумедно отут, під чистим небом і серед жит, бо наша сміхотлива хазяйка вже знову пирхала, прикрившись рукавом.

Нарешті, Вахмістр висловив бажання подивитися, як ми жнемо. Ми стали лавою і пішли половою.

— Надзвичайно, прекрасно! — заохочував він нас. — Це що таке, жито чи пшениця?

— Овес! — раптом вирвався Кульчицький, що став зухвалішим у сільському привіллі. Ми всі подавилися сміхом.

— Чудово! — декламував Вахмістр. — Надзвичайно!

Ми мало не лопалися від напруги стриманого сміху. На наше щастя, високе жито охоче ховало наші розшарілі обличчя.

Нарешті, Вахмістрові це набридло. Він сказав, що буде з нами снідати, а тим часом трохи спочине з дороги під „копною“. „Копною“ він називав п'ятнадцятку, яку вже склав Репетюк, що йшов половиною позаду хазяйки й Потапчука, які в'язали. Там, під п'ятнадцяткою, лежали купою наші тужурки, барильце з водою та клунок з їстівним.

Вахмістр відійшов. Ми легко зіткнули і, стиха кленучи, жали собі далі. Так проминуло хвилини з п'ять. Раптом Кашин, що глянув спід руки назад, у бік до Вахмістра, аж присів і пополотнів:

— Хлопці! — скоріше прохрипів, аніж прошепотів він. — Прокламація!..

Ми всі озирнулися до п'ятнадцятки. Лютий мороз ударив нам по спинах і аж стягнув шкуру до хребтів. Позаду, там, під п'ятнадцяткою, стояв, випроставшись на весь свій велетенський зріст, Вахмістр і тримав близько перед лицем невеличкий чотирикутник білого паперу. То була прокламація. Потапчук забув її сховати. Він просто покинув її поверх своєї тужурки, приваливши чимось, щоб не здуло вітром.

Вахмістр кінчив читати і спустив руку з папірцем униз:

— Дежурний! — заверещав він так, що чути було, мабуть, аж під селом. — Хто дежурний?

Ми злякано перезирнулися. Хто ж був дежурний? Чорт забирай, всупереч правилам розпорядку, ми ніколи не призначали дежурного.

— Хто ж піде? Кому піти? Репетюк, ви староста...

Але Вахмістр сам допоміг нам вийти з прикрого становища.

— Все сюда!— завищав він.

Спустивши серпи й похиливши голови, ми неквапом наблизилися.

— Ет-та что?— Вахмістр тримав прокламацію в лівій руці і правою колотив по зібгатову папірцю.— Ет-та что такое, я вас спрашиваю?

Ми мовчали.

— Прокламация против войны?

Ми мовчали.

— Где вы ее взяли?

Ми мовчали.

— Я вас спрашиваю, где вы взяли эту гадость?

Ми так само стояли і мовчали.

— Вы будете отвечать?

Ми мовчали.

— Кто не ответит мне сейчас, тот может считать себя с этой минуты исключенным из гимназии!

Тоді раптом виступив наперед Зілов:

— Ми...— він зашпурхнувся на першому ж слові, але зразу відкашляв і більш-менш щасливо закінчив своє речення.— Ми її знайшли, Юрію Семеновичу. По дорозі, як ішли сюди.

— Ложь!— обірвав інспектор.— Кто вам ее дал?

Ми мовчали.

— Такие вещи не находят. Их знают, у кого берут. Кто вам ее дал?

Ми все ж таки мовчали.

— Прекрасно!— Вахмістр зжмакав і сховав до кишені злощасну прокламацію і рушив до фаєтону.— Прекрасно!

Це вже не було те „прекрасно“, яке він говорив нам десять хвилин перед тим, милуючися з нашої роботи. Це було лиховісне й страшне „прекрасно“.

— Вскочили!.. Оце понт!— спробував поламатися Кульчицький, але в нього нічого не вийшло, і він змовк.

Весела й жвава наша хазяйка стояла поруч з нами і перелякано та стурбовано зазірала нам усім по черзі в очі.

— Біднесенькі мої, що ж тепер будете робити? Та ж то, мабуть, Яків Юринчук вам її, оту проклинацію, підкинув. Га? Чи ж правда, Петре? Він їх тут усім роздає. Проти війни, абощо! Ая, ая, проти війни ж!

— Він!— Потапчук хитнув головою.

— І ви знали, що він вам давав? Сер?..

І на Репетюкове запитання Потапчук теж мовчки кивнув головою.

— Він— революціонер?

Потапчук кивнув і Зілову.

В найбільший розпал жнив зайшла раптом довга і нудна негода. Дощі вдарили відразу грозами, потім розсипалися нескінченною мжичою й сльотою. Сиві і мляві хмари немов назовсім спустилися на землю й назавжди простелилися по полях важкими й паркими туманами. Щедрий врожай опинився під загрозою. Незняті ще хліба полягли, місцями їх прибив град, у низинах поля затоплено водою й занесено намулом. Дороги роз'юшилися, мов баговиння. Роботи в полі тим часом припинилися.

Ми опинилися ув'язнені в мурах нашої школи за суцільною сіткою дрібного дошкульного дощу: ми не мали ні шинелій, ні калош. Високі чоботи мав тільки Левко Репетюк. Він негайно ж їх взув і зник невідомо куди. Втім, догадатися було не важко. Ще кілька днів тому Репетюк захоплено розповідав, що за півкілометра від села живе місцевий дідич і що в нього аж четверо дочок: епархіалка, гімназистка, курсистка, та найстарша — „на виданні“. Ясна річ! Капітан Репетюк подався до „вищого світу“. Цей ганебний вчинок був нами засуджений, як зрада товариства, як підле запламування славних традицій жінофобського гімназичного рицарства. Він вартий був презирства і покарання.

Проте, дійшлий капітан Репетюк вправився „купити“ нас раніше, ніж ми зібралися зняти його на глум і ганьбу. Вранці другого ж дня він прокинувся перший і заgrimів на цілу нашу кімнату:

— Прокладайтеся, джентльмени! Я маю переказати вам спокусливу пропозицію!

Ми неохоче продирали очі й сідали на своїх сінниках:

— Ну, що там ще таке?

— Так от, мілорди! Не далі, як за півверсти від нашого дикого й некультурного села ростуть розкішні сади, струмлять чудові ручаї і виситься прекрасний кришталевий палац!..

— А в палаці тім сушаться мокрі спідниці...— ехидно підкинув Макар, що свого любов до філософії та футболу сполучав з найгарячішим обстоюванням наших парубочьких традицій.

— Ви не помилилися, сер!— не здаючи свого фіглярського тону, відгукнувся Репетюк.— І ці самі мокрі спідниці, тобто мадемуазель Ася, сінйорита Нюся, фрекен Тося та міс Муся, просили мене переказати вам, кабальєро, таке: сьогодні ми на поле знову не підемо і, от, виконуючи свій християнський обов'язок і волюючи відвернути нас із стежі лінощів, спокуси і розпусти, згадані вище мокрі спідниці запрошують вас усіх, не виключаючи й нечемного дикуна, нашого милого грубіана, графа Макара, на чотири гатунки морозива—вершкового, шоколадного, вишневого та малинового—а також на келих молодого порічкового вина власних підвалів. Бажаючи, крім

того, мають право смоктати цукерки, гризти печиво, жувати піріжки і їсти медові мазурки. Що накажете відповісти моїм спідницям, мої панове?

Ми були куплені. Морозиво чотирьох гатунків, порічкове вино, мазурки! Ми кинулися прати сорочки, пришивати гудзики та прасувати штани холостяцьким способом: спочатку штани примочувалося, потім їх розпинали на підлозі, тоді привалювали сінником і зверху вмщався сам власник, виконуючи власною вагою роль холодного праса. І тільки тоді, як весь туалет вже був, власне, закінчений і навіть черевики наглянцовані, як дзеркало,—ми згадали про найголовніше. Адже до поміщицького фільварку було з кілометр, дощ сипав четвертий день, болото було до колін, а калоші були тільки у Воропаєва. Переправляти всіх за допомогою воропаєвських калош та Репетюкових чобіт—тобто, двоє іде туди і один вертає назад, приносячи другу пару—на це потрібно було добрих три години.

Одначе втрачати чотири гатунки морозива через таку дурницю були шкода, і вихід був негайно ж знайдений. Ми позакачували штани до колін, черевики взяли під пахви, а з звичайнісіньких чувалів, за примітивним селянським способом, були змайстровані чудові плащі з капюшонами.

Вже починало сутеніти, коли, причепурені таким способом, ми підійшли до поміщицької садиби. Наша команда була майже в повному зборі—бракувало лише Кульчицького та Макара. Бронька, хизуючись, заявив, що він „зневажає аристократію і не бачить потреби витратити цілий вечір, а може, й ще не один день, на діставання того, що він в першоліпшій солдатки матиме негайно без ніяких прелюдій та інтродукцій“. Макар на наші запитання тільки смикнув плечем і, забравши невеличкий томик у шкіряній справі, усамітився під грубою на сіннику.

Репетюк, як вже зовсім своя в цих краях людина, повів нас через сад і на терасу. Назустріч нам з покоїв випурхнуло четверо дівчат в платтях чотирьох барвів спектру—синім, зеленим, фіалковим і червоним. То й були Ася, Нюся, Тося і Муся. Ася бігла попереду, ляскаючи в долоні. Вона була наймолодша, їй було щойно чотирнадцять років. Муся посувалася позаду—спроквола і немов роблячи ласку. Вона була найстарша. Вона була на „виданні“. Їй було вже не менш як двадцять років. Ми затоптали на місці, ніяково підштовхуючи один одного, невміло віталися і незграбно шаркали босими ногами, розляпуючи болото далеко довкола себе по підлозі. Ми ж були вахлаки і неotesи, виховані в суровій ізоляції від товариства і жіночої статі. Ася вже підбігла була до нас, але, вздрівши нашу ніяковість, зніяковіла й сама і, зашарівшись, сховалася мерщій за спину сестер. Втім, командував парадом Репетюк.

— Леді і джентльмени! — проголосив він. — „Судьба играет человеком“ — і от вона звела й нас до купи тут, в цих ясних луках та прохолодних дібровах. Будьмо ж, як пастухи і пастушки! Отці монстри, — Репетюк кинув рукою на нашу шерegu з мішками на головах та черевиками під пахвами, — і є ті високородні джентльмени, про яких я вже мав щастя доповідати вашим вельможностям. Кабальєро Кашин, — чи не скинете ви вашого шановного циліндра, віконт Потапчук — чи не зробите ви реверанса вашими лаковими черевиками?

— Ах, надзвичайно! Це так цікаво! Марія Карпівна Полубатченко! — першою простягла руку і назвала себе та, про котру ми вже знали, що її звуть Мусею.

— Дуже приємно. Антоніна Полубатченко, — освідчилася із стриманою посмішкою та, поправляючи пенсне, друга, тобто Тося. — У нас в Києві я не бачила ще таких плащів! Це, мабуть, нова паризька мода?

— Полубатченко — назвалася третя, Нюся.

— Ася! — зробила кніксен і пирснула четверта, Ася.

Це було немов гасло, і всі четверо вони покотилися реготом. Видовище з нашої команди було, справді, мабуть, сміху гідне. Ми радо заїржали теж. Сміх розвіяв ніяковість, і зразу стало мило. Ася затанцювала на одній нозі і показала нам язика, Нюся жахнулася і затулила лице руками, Тося поблажливо примружилася крізь пенсне, а Муся закаталала у дзвіночок, скликаючи всю прислугу з мисками, водою і рушниками. Вдодж тераси ми виставили стільці і сіли мити ноги та взуватися. Розмова спалахнула жвава й невимущена.

— Це надзвичайно! — вражалася Муся з того, скільки болота вміщалося в кожного з нас на двох ногах.

— У нас в Києві, — казала Тося, — цілу весну і осінь можна ходити без калош!

Тут мимоволі ми звернули увагу на мову сестер. Правда, Мусіна мова, якщо не лічити рясних „надзвичайно“ та „ах, як це цікаво“, нічим, власне, не відзначалася. Вона говорила так само й тією ж мовою, що й ми між собою. Але Тосіна мова була примітна для нас по-інакшому: Тося говорила не по-руському. Вона говорила іншою мовою. То була точнісінько та сама мова, яку досі в місті ми чували на базарі від перекупок та на залізниці від робітників і нижчого службового персоналу. Точнісінько та, якою інколи закидали між собою й наші товариші — Репетюк, Теменко, Потапчук. Точнісінько та, якою заспівував пісень Туровський. Точнісінько та, якою говорили тут до нас на селі селяни і якою й ми намагалися відповідати їм. Точнісінько та сама, але трохи немовби й не така. Тосіна мова була дещо складніша, охайніша й менше зрозуміла. І Тося говорила нею смакуючи, пильнуючи звучних слів та красивих зворотів. Ми слухали Тосю зачаровані.

— Як цікасно ви говорите! — сказав Зілов і почервонів.
— Звичайна українська літературна мова! — вдавано-недбало відгукнулася Тося, задоволено полискуючи своїм пенсне.

— Потапчук! — незадоволено гукнув до нього Зілов. — От ти скільки вже обіцяв навчити нас як слід селянської, тобто української, мови і все ніяк не зберешся. Аж незручно перед селянами: калічимо їхню мову, немовби з них сміємось. Це свинство!

— Та! — відмахнувся Потапчук. — Який же з мене навчатель! Я її і сам доладу не знаю. Так тільки, по-мужицькому. От панночка Антоніна Карпівна...

Тося аж зашарілася.

— А леж, панове, ви таки неодмінно повинні говорити по-українському. І зовсім не тому тільки, що не зрозуміють вас мужики. Яка вульгаризація! А справи рідного краю, самотності культури, прийдешнього нашого народу? У нас в Києві в українській громаді скільки хочете професорів, лікарів, артистів та письменників! Ви багато читаете українських книжок?...

Це була для нас ще одна новина.

— Хіба є книжки, писані українською мовою?

— А якже! У нас в Києві є кілька українських бібліотек! Тільки зараз вони зовсім нелегальні, бо ж тепер українська преса й література заборонені...
Заборонені!?

Це вже нам абсолютно заімпонувало. Раз заборонено, значить, чогось варто. І вже принаймні — цікаво. Наприклад — Арцибашев, „Яма“ Купріна, французькі кінофарси для дорослих... Хіба ж нецікаве хтось буде забороняти? А заборонений же плід ще від Адама і Єви — найсолодший... Втім, ми, звісно, не рівняли тут до кінофарсів. О, ми чудово розуміли — тут справа була зовсім інакша! А якже — ми не даремне тримали вже от у цих самих руках прокламацію. Тут також брентіло цим словом — хвильним і загадковим словом — „революційне“! Революційне! Не треба було бути професором формальної логіки Челпановим, щоб розсудити так: все революційне заборонене, все українське теж заборонене, отже, все українське — революційне?.. Так розсудили негайно ж ми — вихованці челпанівських філософем... І ми заждали негайно ж вкусити забороненого. Ми зажадали писаних забороненою мовою книжок.

Муся тим часом виказувала неприховане незадоволення. Увага до сестри її, правда, не дуже турбувала — адже Воропаєв та Репетюк трималися біля неї невідступно. Але її драгувала сама тема наших захоплених із Тосею розмов.

— Фі! — кривилася вона, коли крізь компліменти Воропаєва та нашіптування Репетюка до неї долинали слова із гурту

коло Тосі.— Фі! Подумаєш, як цікаво! Вже Тося знайшла собі українців і рада надзвичайно! Українофілка! Терпіти не можу цієї хохломанії! А ще курсистка...

— А ви не курсистка?

— Цього ще б бракувало! Нецікаво! Я вийду заміж і господарюватиму тут, у маєтку. Нехай вже Тоська побавиться...

Тим часом Тося вже винесла на терасу цілу купу різнокаліберних книжечок. Піркес дістав „Кобзаря“, Зілов оповідання Винниченка, Сербин „Під тихими вербами“, а Туровський „Серед темної ночі“ — Бориса Грінченка. Теменко сам собі вибрав „Над колискою Запоріжжя“ Кащенко. Він взагалі трохи копив губу, бо, виявляється, вже дещо читав з українських книжок з батькової бібліотеки. Щодо Потапчука, то він від белетристики відмовився і попросив часопис „Українське бджільництво“. На хвилю Тосі пощастило навіть відірвати від Мусі Репетюка і всунути йому дві невеличкі брошури, за що дістала від сестри лиховісного погляда. Воропаєву Тося також наважилася запропонувати вірші поета Олеса, але Воропаєв скривив губи і відсунув томик від себе геть.

— Дякую! — вклонився він. — Гоп мої гречаники, чи як там по-малоросійському в таких випадках говориться? Граю-граю воропаю!

Муся мало не зайшлася:

— Як, як? Ой, не можу! Повторіть, це так цікаво! Граю-граю, воропаю! Ви ж самі й є Воропаєв! Надзвичайно!

Роздавши книжки, Тося показала тим, хто на тому не розумівся, особливості українського правопису й прононсу на письмі руською абеткою. Зілов негайно ж засвідчив свої абсолютні незнання. До того ж український прононс йому давався зовсім погано. Тося була вражена — він же цікавився більше від усіх.

— Я думаю, — червоніючи виправдувався Зілов, — це тому, що я погано розумію те, що я читаю. От, коли ви говорите, то це інша справа: я тоді чую звучання мови і розумію зміст, а сам...

— Ну, це дурниці! Раз ви українець...

— Я не українець.

— Як не українець? — здивувалася Тося.

— Я руський. Мій батько з Орловської губернії.

— Для чого ж тоді ви хочете знати українську мову?

Зілов почервонів. Він не вмів дати вичерпну відповідь на це запитання. Для чого? Просто так. Скрізь же довкола брешуть ця мова. Зілова батька товариші по роботі — всі ті слюсарі, кочегари, машиністи — між собою вживають саме цієї мови. Селяни, он, виявляється, тільки тією мовою і говорять. Потім, ця мова чомусь заборонена. Крім того... крім того, Зілов не звик, щоб йому ставили запитання. Він більше звик питатися сам і відповіді на свої запитання не діставати. Тим то він промовчав і на Тосіне запитання не відповів.

Втім, Тося на відповідь не довго й чекала. Вона й так запанувала вже загальною увагою, і це їй приємно хвилювало. Шаріючися і раз-у-раз поправляючи пенсне, що ніяк не хотіло триматися на її гостренькому носіку, вона говорила швидко і запально, засипаючи нас горою нечуваних відомостей.

— У нас в Києві,—хвилювалася вона,—до останнього часу видавалося кілька газет і журналів українською мовою. Тепер, з початку війни, вони заборонені. Було кілька українських видавництв, але і їх, певна річ, тепер ліквідовано. Був величезний театр з всесвітньо відомими артистами. А скільки було аматорських капел, хорів та співочих товариств! Потім музеї! Рідне мистецтво, не зважаючи на цензурні обмеження, саме розквітало перед війною! Наш народ!.. Наша нація!.. Наша культура!..

Ми всі мовчали, і Тося говорила тільки одна. Хто б міг таке подумати! Ми слухали, затамувавши дихання. Муся кидала на сестру погляди злісні і похмурі: Тосіна мова привернула увагу вже й Воропаєва з Репетюком — вона розповідала вже про студентство, університетське життя, легальні земляцтва та нелегальні громади, про українофільський рух та революційні настрої.

— У нас в Києві... націоналісти... соціалісти... анархісти... революціонери...

Ми знали — „сіцілістами“, абож „скубентами“, поліцаї та двірники обзивали своїх найтяжчих ворогів — студентів. Анархісти, абож „експропріатори“, то були відчайдушні урвиголови (мабуть, вигнані з гімназій з вовчими білетами) — в чорних плащах, чорних ширококрисих капелюхах і з бомбами в руках. Революціонери ж і революція...

Воропаєву, нарешті, пощастило прохопитися крізь рясні й швидкі слова Тосіної мови.

— Ат! — викривився він. — Ми й „сами с усами“. Начиталися ми вже й ваших революціонерських прокламацій. Чорт знає, що таке!..

— Прокламація! Яка прокламація? Це дуже цікаво!

Тося, Нюся і Ася, ба навіть Муся, були надзвичайно зацікавлені.

Ми зам'ялися, не знаючи, як нам бути, але Воропаєва вже пізно було стримувати. Він розповів і про Якова, і про Вахмістра, і про самий антивоєнний зміст прокламації. Ася і Нюся дивилися на нас захоплено, як на героїв. Навіть Муся кілька разів прошепотіла своє „надзвичайно!“ Тося тим часом розпалася знов.

— О! — захлиналася вона. — У нас в Києві маса всяких революційних і нелегальних, тобто підпільних, організацій і партій. Є соціалісти-революціонери українські, є соціалісти-революціонери російські. Є анархісти-синдикалісти, бундовці, поалей-ціон. Потім соціал-демократи. Дуже багато! Є україн-

ські соціал-демократи. І кожна партія має свою власну програму! Вони всі,—Тося знизилася голос свій до шепоту і озирнулася, чи нема близько покоївок,—вони всі проти царя...

— Ну, добре,—встряла Муся,—це дуже цікаво. Алеж проти війни! В цей час! Це надзвичайно!

— Проти війни,—підхопила Тося,—я знаю, то циммервальдівці. Теж, здається, така партія або фракція у партії. Вони збиралися в нейтральній Швейцарії, у місті Циммервальд. У нас в Києві теж були такі прокламації. А ти, Муська, взагалі, нічого не розумієш! Ну, що з того, що проти війни! Це—пораженці. У нас в Києві...

— Як—що? Росія повинна перомогти в цій війні...

— І нічого ти не розумієш! Зовсім навпаки. Нехай краще переможе Німеччина, і тоді...

Ми похололи. Воропаєв позеленів. Нехай—за війну, нехай—проти війни, алеж—щоб перемогла Німеччина?!

— Це зрада!—зірвався Воропаєв.

— Це надзвичайно! Та як ти смієш!!—зірвалася й Муся, губи її тремтіли.

Тося зірвалася теж, бліднучи і поправляючи пенсне.

— Я дуже просила б вас, дорога сестро,—вона завжди переходила на „ви“ в хвилини суперечок і сварок із сестрами,—я дуже просила б вас бути культурною і залишити, нарешті, цей носківський тон...

— Ти дура!

— Ти сама дура!

— Ти ідіотка!

— Сама!

— А ще курсистка!

— Та вже ж не „соломенная невеста!“

Муся аж затупотіла ногами й заплакала від безсилої злості. Ми всі посхоплювалися й оточили сестер, готових кинутися одна на одну, бажаючи їх не сваритися „через політику“.

— Маріє Карпівно! Антоніно Карпівно!

Тося заспокоїлася перша і, пересмикнувши плечима, відійшла геть.

— Теж мені! Подумаєш! І чого вона накинута на мене? У нас в Києві кожному студенту відомо, які є політичні партії і навіть які їхні програми. Кожному дурневі відомо, що є пораженці, так, при чому тут я? Циммервальдівці, он, закликають армії повернути зброю проти своїх же урядів і робити у себе революцію—так мені за них відповідати? Або українські есери хочуть перемоги німців, щоб приєднати Україну до Австрії—так я винна?.. Правда, Австрія після переможної війни обіцяє дати Україні в цілковиту волю, і я цілком приєднуюсь до українських есерів, алеж у нас в Києві...

Муся звелася і демонстративно проголосила якнайгучніше:

— Панове! Будь ласка! Морозиво чекає на нас! Нюся Ася! Частуйте своїх кавалерів!

Вона взяла під руку Воропаєва і пішла. Репетюк негайно ж запропонував руку Тосі. Муся, безперечно, віддавала перевагу Воропаєву, і на злість їй, ідучи до столу, він був виключно галантний коло Тосі і навіть підкреслено забалакав до неї по-українському.

Ми не примусили припрошувати нас удруге і миттю розсілися довкола столу. В шлунку нам аж робилися корчі від споглядання всіх цих ласощів. Наше харчування в загоні було дуже скромне, лише борщ та каша, а секретне підхарчування в хазяйок було хоч і ситне, але зовсім просте й не претенсійне. Щождо всіляких ласощів і солодошів, то от вже рік, після заведення цукрових карточок, ми не їли ні морозива, ні марципанів, ні печива, ні цукерок. Ми мусили це негайно ж надолужити. Ми потяглися до ваз, блюд і підносів.

— Що за чудна й ідіотська посудина? — здивувався Піркес, беручися за покручений глечик з вином.

Тося ображено надула губки й ковзнула по Піркесу холодним, презирливим поглядом:

— Це козацький ведмедик, старовинна річ, татко купили його в Києві. Він коштує двісті карбованців.

— А! — невиразно мугикнув Піркес.

— Звичайно, людям не козацького роду, не українцям, чудна ця „посудина“, як чужа і вся наша старовина! — докінчила вона досить різко, і нам всім відразу зробилося незручно. Щоб приховати це, ми всі накинулися на морозиво, яке подавали нам дві служниці в розкішних гаптованих запасаках, чорних керсетках і цілому вінку різнобарвних шовкових стрічок. Репетюк, одірвавши від Піркеса глечик, розглядав його, вихваляючи його надзвичайні форми, красу малюнку й історичну цінність. Тося похвально підкивувала йому головою й розпочала навіть цілу лекцію про своєрідність української етнографії.

Раптом ми всі здригнули, випросталися й поклали ложечки на чашечки з морозивом. З двору, зза рогу будинку, враз розітнувся страшний галас і крик. Принаймні півста верескливих жіночих голосів лементували заповзято, всі враз і на найвищих нотах можливої гами. Ми повскакували й кинулися в кінець тераси, звідкіля було видно двір за рогом будинку. Муся замахала руками, намагаючись нас затримати й заспокоїти:

— Заспокойтеся, панове! Дурниці. Це баби. Солдатки. Вони мало не щодня приходять сюди влаштовувати концерти! — і Муся затулила вуха рожевими пальчиками з золотими каблучками.

— Пана! Хай пан сам вийде! Не хочемо попихачів! Хай з паном будем балакати!

З глибини двору, просто до поміщицького дому, сунула величенька, більше півста, жіноцька юрба. Жінки в ажіатації махали руками, били кулаками об долоні й підпирали руками боки. Всі їхні вигукі були заадресовані до худенької й миршавенької фігурки навпроти них. Це був піддідок, з голеним підборіддям та довгими жовтавими вусами вниз, у синьому кашкеті, білому парусовому піджаку й високих чоботях. В руці в нього був батіжок. Жіноцька юрба наступала на нього, і він відступав перед нею, задкував сюди, додому, розкарячуючися й широко розкидаючи руками, немовби хотів спинити жінок і штовхнути їх назад. Це був, безперечно, економ або управитель. Баби не хотіли балакати з ним, вони вимагали побачити самого пана.

— Ах!—сплеснула руками й закотила очі Ньюся.— А татуньо спить! Вони ж його розбудять!

— Нехай пан вийдуть! Нехай сам пан!

— Дівчата!—grimнула Муся на покоївок, що стояли розгублені і бліді, визираючи у двір.— Біжіть же, скажіть же, щоб вони перестали же. Татко спить!

Дівчата метнулися, війнули керсетками й вибігли в сад. Звідти через фірточку вони проскочили в двір і тут же, коло штахету, спинилися, злякано притулившись у сутінку до дерев і цікаво споза них визираючи. Близько до юрби вони підходити не наважувалися.

— Пана!—лементували жінки.— Пана! Па...

І враз зробилося зовсім тихо. Жіночі зойки урвалися на півслові. Руки їхні опустилися. Управитель обернувся довкола своєї осі і підтюпцем побіг сюди, до дому, до надвірного ганку. Там, на ганку, стояв високий ставний чоловік з підстриженими вусами й довгим волоссям, в шовковій розстібнутій сорочці й накинутому зверху яскравому, перського малюнку, халаті. То був пан. Асін, Ньюсін, Тосін і Мусін тато. Лівою рукою він притримував поли халата, в правій, спущеній униз, тримав короткий, оздоблений перламутром та сріблом, стек.

— Що там таке сталося?—заговорив пан і позіхнув. Він так солодко дрімав перед вечерею. Так добре спиться надвечір, і от ці навісні скандалистки перешкодили йому.— Кажіть же, що там таке?

Жінки мовчали. Було чудно дивитися зараз на них, які щойно так галасували та зчиняли такий шарварок. Вони стояли тихі, потупивши очі, спустивши голови, переступаючи з ноги на ногу, перебираючи пальцями хвартуки чи запаски. Вони не вміли заговорити... Руки їхні були чорні—від землі, лица чорні—від зморщок і сонця, очі чорні—від думок, печалі і турбот. Тіла їхні були худі, сухорляві і бліді—вони світилися крізь рам'я та лахміття кохт і сорочок. Вони тяжко працювали все своє життя. Але говорити вони не вміли...

Пан здивовано й насмішкувато звів брови і вдарив стеком вздовж своєї ноги.

— Ну?

Управитель перехилився надвое і побіг до ганку. За п'ять кроків він скинув кашкета й одмахнув його вбік у широкому, поштивому, приземному уклоні. Його довгі вуса ворушилися й плигали. Його губи не то жували, не то тремтіли з переляку.

— Прошу пана...— почав був він, але пан спинив його, злегка стукнувши стеком по плечу.

— Зажди, Петровичу! Нехай скажуть сами.

На цей раз в голосі пана вже не звучало солодкої знемоги. Голос пана став твердий, дзвінкий і гучний.

Лава жінок здригнула і потроху почала посуватися назад.

Але вона зразу ж і спинилася. Спозаду їх раптом пролунав насмішкуватий і зухвалий, трохи гаркавий, чоловічий голос:

— Що ж, цокотухи, накричали, навищали, нахвалилися, та й по тому? Вони, ваше благородіє, до вас із прозьбою, значиться, прийшли.

Жінки спинилися, і пан глянув поверх їхніх голів туди, звідки зринув несподіваний чоловічий голос.

— А це ж хто за всіх озивається? — неголосно запитав він.

— Я...— так само неголосно відповів гаркавий чоловічий голос.

— Хто я? — голосніше перепитав пан.

— Та ж я, — голосніше відповів і голос, — Яків...

— Яків? Ну, вийди сюди, Якове! Ближче. Щоб мені тебе побачити, який такий ти еси?

Жіночий гурт здригнув і роздався посередині. Кризь прохід, не поспішаючи, неохоче й немов соромливо, вийшов трохи наперед знайомий вже нам солдат Яків Юринчук. Він спинився серед двору і глянув спід лоба. Пан кілька секунд поляскував стеком по полі халата, скося позираючи на Якова. Потім він вийняв портсигар, дістав цигарку і, не поспішаючи, прикурив від сірника, похапцем і запобігливо піднесеного управителем. Аж тоді він знову обернувся до Якова:

— Тобі, Якове, скільки ще на побивці бути zostалося?

Яків знизав плечима й не відповів. Дивився він кудись повз панову голову, на піддашок ганку.

— Га? — перепитав пан.

— Тижднів зо два, — неохоче буркнув Яків.

— Два тижні? Ого! Що ж, набридло вже тут, чи що, знову заманулося на позиції, в окопи, на фронт?

— Мені не на фронт, — так само неохоче мугикнув Яків, — мені в слабосильну ще, а тоді на муштру.

— Ага? А можна просто на фронт. Можна! Я тобі можу в цьому допомогти. От завтра буду в місті, зайду до коменданта. Комендантом у нас барон Ользе, чи що? Ага, прекрасно,

він мій родич якраз. Прекрасно! Я тобі можу це влаштувати! Можу!

Яків спушив голову й прикипів поглядом до носка правого чобота. Він роздивлявся цей носок з усіх боків — зверху з рантів, знизу з підшви. — Хочеш, Якове?

Поміж жінок пройшов тихий шелест. Кілька жінок тихо схлипнули й шморгнули носами. Яків мовчав. Пан потяг пахучий дим у себе й видихнув його довгою тоненькою цівочкою.

— Га? Чи в тебе ще поле нескошене залишилося? Га? Ну, нічого. Мої австріяки тобі його за один день приберуть.

Яків враз скинув голову догори і струнко випростався:

— Отож, ваше благородіє, ми того й прийшли. Неможливо, ваше благородіє, за таку ціну австріяків пускати. Та ж сиротам бідним...

Стек пана свиснув у повітрі і щосили врізався в широку барвисту полу його перського халата.

— Мовчать! — скрикнув він.

Шая Піркес відхилився від балюстради, за якою стояли ми, і тремтячою рукою потяг до себе Макара:

— Ходім! Я не можу тут... Ненавиджу...

— Алеж у чому річ?

— Що вони зробили?

— Тихо, хлопці! — цикнув на нас Репетюк.

Але рух і човгання ногами на терасі не пройшли повз панову увагу. Він кинув оком у наш бік. Його обличчя враз повеселішало й розпливлося привітальною молодецькою посмішкою.

— А, здрасте, гаспада! — махнув він до нас ручкою, переходячи враз на руську мову. — Помешали мы вам? Уж простите, хозяйство!

Наступаючи один одному на ноги, ми мерщій потовпилися вглиб. Нам зробилося враз так соромно і так гидко! Провалитися б на цьому самому місці! І якого чорта ми приперлися сюди! Задкуючи й тиснучися за ріг тераси, ми ще чули вже спокійніші умовляльні панові слова: „Ну, йдіть, ідіть з богом. Бачите, гості в моїх дочок... Не можу я зараз з вами балакати. Іншим разом колись. А Якова не слухайте. Баламута він. Собі погано зробить і вас під халепу підведе... Йдіть! А не хочете, я й зовсім австрійців відіслати можу. Хай хліб стоїть та висипається. Мені що? Хліб ваш. Своїх дітей годувати будете...“

— Господа! — защебетала знову Тося, теж, як і батько, чомусь перейшовши на руську мову. — Прошу, господа! Что ж вы? Еще мороженого!

— Але в чому ж справа? Що таке сталося? — поцікавився Зілов.

— Ах, ви знаєте, вони такі неможливі, ці солдатки! Татко стільки турбується за них, і от, маєте, яка подяка!..

Словом, справа була така. Як відомо, уряд, сам не маючи коштів на утримання військовополонених, а також через нестачу в країні робочої сили, дуже охоче віддавав полонених у приватні руки, на роботи, на село. Їх треба було годувати, одягати і сплячувати за них до казни невеличку платню. Звичайно, неможна частина села не мала змоги наймати такого робітника. Їх наймали заможні господарі і, особливо, поміщики. У великих маєтках були цілі табори військовополонених робітників. Поміщики оброблялися сами цією робочою силою, а також спекулювали на ній. Вони відпускали полонених на поля солдаток, які не могли сами вправитися з жнивими. З половини або за третій сніп полонені збирали бідацький урожай на користь панові. Під проводом солдата Якова, а може й ним підбурені, прийшли неможні солдатки до пана просити знизити платню за „австріяків“.

— Як же це так? — не стримався Зілов. — Їхні чоловіки на фронті кров ллють, а тут...

Муся вдала, що їй нічого не чути, і голосніше зашебетала до Воропаєва:

— Ви неодмінно мусите влаштувати величезний бал. Я приїду до вас і ми з вами станцюємо мазура! Ах, я так люблю мазур!.. Надзвичайно!

Сербин сіпнув Репетюка за лікоть:

— Слухайте, Репетюк, це ж, справді, яка гидота!

— Що гидота? — сердито озвався Репетюк, незадоволений, що його одривають від Тосі, на яку він уже остаточно проміняв зрадливу Мусю. — Що?

— Ну, це, з жінками запасних... Хіба так можна...

— Ідть ви, сер, к чорту! Що ви розумієте в господарських справах!

— Ці мужички, — додала й Тося, — вони завжди незадоволені.

— Панове! — щебетала Муся. — Чому ви не п'єте вина? Це порічки! Ася, Нюся, Тося, ви погано частуєте своїх сусідів. Дівчата! Накладіть паничам ще морозива!

Ми мовчки й похмуро ткнулися в блюдечка з морозивом. Морозиво було зовсім не таке смачне й солодке. Ася і Нюся пурхали довкола нас, припрошуючи й частуючи цукерками, печивом і марципанами. Муся наказала покоївкам принести грамофон і тепер з Воропаєвим перебирала пластинки, вибираючи кращого мазура.

Враз хтось з нас помітив, що Потапчука між нами не було. Його місце було порожнє, і морозиво, розтанувши, перелилося через блюдя на розкішні, селянської роботи, вишиті рушники. Де подівся Потапчук?

Він стояв блідий і жовтий під час усієї сцени з солдатками, потім він тихо зійшов у сад і нишком попростував до воріт. Вийшовши за ворота, він не пішов дорогою, а рушив навпро-

стець до села межею. Він ішов тихо, шпурхаючи і сковзаючи просто в грязюку, немовби він не бачив у себе під ногами.

Втім, Потапчук і справді не бачив у себе під ногами. Рясні сльози стікали з його очей, і ці сльози застидали йому зір. Щелепи його тремтіли, і там, вище щелепів, коло вух, крутилися, випиналися, зникали і знову крутилися такі тверді, м'язисті кульки...

Зілов перший зійшов з тераси шукати Потапчука. За ним, один по одному, нишком втекли в сад Піркес, Сербин і Туровський. Серед кушів порічок і агрусу Потапчука не було. Було зовсім поночі. Хлопці стрибали через рівчак і виходили в поле. На терасі zostалися Репетюк, Воропаєв, Кашин і Теменко. Кашин похмуро мовчав. Воропаєв танцював з Мусею мазур. Теменко мовчки дудлив молоде порічкове вино. Репетюк патетично декламував вірші якогось милого Тосіному серцю поета...

Наздогнати Потапчука пощастило вже аж під селом.

Ми вирівнялися з ними мовчки і так само мовчки, не перекинувшись і словом, рушили разом, побравшись за руки. Була вже ніч. Було зовсім темно. Зілов смоктав цигарку за цигаркою, і часті та короткі червонуваті спалахи ледь-ледь відсвітлювали його схвильоване лице. Ми йшли...

Раптом Піркес, що йшов з правого крила, злякано скрикнув і відсахнувся:

— Хто це?

Груди-в-груди він зіткнувся з якимось стрічним.

— Це я...

— Макар!

І справді, то був Макар.

— Чого це ти бродиш тут поночі і по калюжах?

— А ви чого? Я вийшов трохи прогулятися.

Це було дуже смішно, — вийти прогулятися вночі, по коліна в багні після дощу, — і ми весело зареготали. Але Макар був у настрою піднесеному і зворушеному.

— Ви розумієте, хлопці? — Крізь темінь ночі ми відгадували, як він притискає руки собі до грудей. — Ви розумієте? Я щойно дочитав Гегеля! Взагалі, це надзвичайно! Абсолютна ідея, що знаходить собі здійснення в світі! Це ж не є щось нерухоме, це ж не є якась, взагалі, застигла субстанція. Це — тільки початок, що вічно живе і постійно розвивається. Ви розумієте? І взагалі, все абсолютне це ж є ніякий стан! Ні! Це є процес! Ви розумієте?

Ми промовчали. Здається, ми не розуміли. Макар не звернув на це уваги й понісся далі:

— Це взагалі! Тепер візьмемо, скажім, історію. Взагалі, мета історії — свобода. І здійснюється вона через зміну історичної судби різних народів чи держав, що з них кожна взагалі в свій час є носієм абсолютного розуму. Ви розумієте?

Отже, взагалі, все розумне дійсне, а все дійсне розумне! Ви розумієте?

— Ну, це навряд! — відгукнувся Піркес, відгукнувся роздратовано і злісно, мабуть, тому, що добрав далеко не все, виголошене Макаром. — Значить, розумно, що третій рік уже війна, а поміщик Полубатченко знущається з солдатських дружин! Це розумно? Ненавиджу!

Макар аж зайшовся від несподіванки і обурення:

— Ти вульгаризуєш! Це свинство! Ти ж розумієш? Розумне — дійсне, бо рано чи пізно, а має взагалі здійснитися. А дійсне — розумне, бо воно виникає з розумних взагалі причин. Метод гегелівської логіки, який він зве діалектикою...

— Та ну тебе! — відмахнувся хтось. — Ти давно вже гуляєш?

— Кілька хвилин. І суть цього методу...

— А о котрій годині ти вийшов з дому?

— О дев'ятій рівно... взагалі, полягає в тому...

Ми вибухли щирим реготом. Зараз було після одинадцяти. Захоплений ідеалістичною діалектикою Гегеля, Макар пробігав по багнюці і під дощем дві години, не помітивши ні багнюки, ні дощу, ні самої години.

— Хлопці всі вдома? — запитав хтось, пересміявшись.

— Всі. Тобто, взагалі, всі, але Кульчицький подався до тої... ну, взагалі, туди...

До тої... туди... Це значило: до Стецюр, до сестер Вівді і Мотрі... Це вам не діалектика Гегеля в Макаровій інтерпретації. Образи Вівді і Мотрі були надто дратівливі і хвильні. Від них починало шуміти в голові і тамувати дихання. Це був надто конкретний шматок великої і страшної любовної тайни. Жінчина! Не взагалі — абстрактна, теоретична, літературна — жінчина. А чорнява Вівдя і чорноока Мотря. Кульчицький знову пішов до них. Ми схвилювано примовкли.

Враз нічна темінь здригнула, ще раз здригнула і вслід за тим тихо розквітло блідаве світло, вирізблюючи довкола нас з ночі контури присадкуватих хат, стрімких журавлів і кучерявих дерев. Ми звели погляди вгору. Хмари роздерлися впоперек через цілий небозвід, і крізь цю колосальну вирву сотилося на нас і на все довкола м'яке, холодне й мертве місячне проміння.

Ах, місячне проміння! Воно тільки дужче роздмухує роздратовання, посіяне в грудях згадкою за жінчину. Адже з нас шістьох п'ятеро були ще чисті й незаймані юнаки.

— Чуєш, Макаре! — урвав, нарешті, наше мовчання Туровський. — От ти стільки перечитав філософів. Як там той... великі уми розглядають цю саму справу?..

Він не сказав, яку саме справу, але це й не було потрібне. Його запитання було зрозуміле нам всім. Він хотів почути відповідь на запитання про тайну, яка хвилювала, яка манила і мучила нас...

Макар розгублено мовчав. Він не мав що відповісти. Великі умн ніде й словом не обзивалися за цю справу. І невідомо чому. Одне з двох. Або — це надто складна справа, і їм самим її не розв'язати. Або — навпаки — ця справа була надто проста, і розв'язувати тут, власне кажучи, і нічого...

Проте Макар промовчав ще й тому, що було йому просто на просто соромно. Любовної тайни він стидався. Господи! Це ж таке... Це ж щось таке делікатне, страшне й неуявне, що його... мабуть, і зовсім немає... В кожному разі, Макар ніколи б не міг уявити собі себе самого в ролі чоловіка. В тій ролі, про яку так смаковито розповідали Кульчицький та Воропаєв, вертаючись від Вівді і Мотрі Стецюр. З самого сорому Макар міг би вмерти тут же, не сходячи з місця...

Місяць сховався знову. Знову запала пільма. Ми були вже біля школи. Туровський насвистував якоїсь журної і любовної...

НАША ДІВЧИНА

Нарешті, стали нам відомі й результати історії з прокламацією, яку відібрав у нас Вахмістр на полі Вівдіної сусідки. Події того дня були приблизно такі.

Вскочивши до фаєтона, Вахмістр помчав на поле до другої команди, з якою працював Аркадій Петрович. Разом з Аркадієм Петровичем вони помчали до села, до школи, і зачинилися в одній з кімнат. Розмова між ними була гаряча й бурхлива. Вахмістр кричав, вищав і тупотів ногами. Він репетував, що „це чорт зна що“, що „він не дозволить“, що „обов'язок перед отечеством змушує його поінформувати про цю історію не тільки директора гімназії, а й ротмістра Ользе...“

Словом, коли розчервонілий, розлючений Вахмістр вискочив з кімнати, понісся у двір, скочив до фаєтона і наказав гнати назад до міста, Аркадій Петрович з'явився на порозі своєї кімнати блідий, руки його трусилися і очі неспокійно бігали. Він схопив свій кашкет і негайно ж поклав його назад, сів до обіднього столу, але зараз же зірвався, дістав носову хустку, але зразу ж сунув її в кишеню і кинувся наздогін за Вахмістром у двір. Схоже було, що він хотів його спинити. Однак було вже пізно. За інспекторовим фаєтоном вже закурило на другій вулиці.

Втім, хоч і як блискавично понісся Вахмістр назад, а ми таки встигли його випередити. Тої ж хвилини, як його фаєтон від'їхав з нашого поля, найпрудкіший споміж нас правий форвард Кашин уже шмалів у село до школи навпростець по межі. За секунду до того, як Вахмістр рушив від школи, Кашин вже встиг тицнути до рук Юхимові, фурманові гімназичного фаєтона, записку і срібний карбованець. Карбованця Юхим мав взяти собі за труди, а папірця передати в місті комусь з товаришів. Товариші мали дізнатися і повідомити

нас, чим загрожує нам уся ця історія. Це було конче потрібно. Бож зрозуміло кожному, коли б, справді, дійшло до барона Ользе, то найстаршим споміж нас навряд чи варто було чогось дожидати. Годилося б краще накивати п'ятами, слідом за Жайворонком, на фронт.

Коли ввечері наша команда повернулася з поля, Аркадій Петрович зустрів нас чорніший від грозової хмари. Він був похмурий і лютий. Таким його ще ніхто з нас ніколи не бачив.

— Мальчишки! — привітав він нас з першого слова.

— Ну, знаєте, сер... — спробував ще Репетюк зійти на звичайний між нами дружний і жартівливий тон.

— Мовчать! — зойкнув Аркадій Петрович і так загилив кулаком по столу, що жерстяний посуд підплигнув і забряжчав.

І от з відомостями про результати цієї історії неждано з'явилася... Мірель.

Поява Мірель, справді, була абсолютно несподівана. Останній рік бачити її доводилося випадково й дуже рідко. Мірель відійшла від нас і зажила власним життям.

Кілька слів про Мірель. Два роки тому до Хрисанфа Сербина, коли він пізно ввечері вертався додому після уроку, на розі залізничної алейки та привокзальної вулиці раптом підійшла дівчинка. Сербин думав, вона збирається звернутися до нього з якимсь звичайним вуличним запитанням — як кудись пройти, чи де їй знайти там таку вулицю. Але замість цього він почув зовсім недвозначну, в найбрутальнішій формі висловлену пропозицію. Дівчина була малолітня проститутка. Їй було років шістнадцять, але вигляд мала ще молодшої. Вона була дуже красива, але змучена і зморена, з печаттю глибокої злиденності і на обличчі, і в одязі, і в самій блаженській, хворобливій, рахітичній будові тіла. В її ламаній руській мові виразно бреніли відгомони ще аж двох мов — польської і єврейської. Сербин зрозумів, що перед ним єврейська біженка з Польщі. Соромлячись, він запропонував дівчині напитися чаю. Дівчина дала згоду з умовою, що їй за це наперед буде сплачено карбованець. Тоді Сербин розгубився зовсім. Він мало не згорів з сорому. Його щирі пропозицію дівчина зрозуміла неправильно. Треба було негайно розвіяти непорозуміння, негайно почастувати дівчину чаєм. Він повів її на центральну вулицю, на квартиру до Шаї Піркеса. Це було єдине місце, куди можна було привести дівчину і де завжди був чай, правда, без цукру...

Макар і Жайворонки трохи згодом застали Мірель у Шаїної кімнаті. Гарячі юнацькі серця — Сербинові і Шаїне — запалилися. Вони вирішили „спастися“ дівчину. Вони вирішили вирвати її з обіймів рокової їй загибелі. Вони вирішили знайти їй якусь роботу або ж влаштувати її вчитися. Дівчина дала на

це згоду. Ми цю історію зустріли з захопленням і ентузіазмом. Чорт побери! Це було надзвичайно! Ми стільки начулися про аналогічне „спасіння“ проституток студентами. Яка висока місія! Яке геройство! Як це прекрасно!.. Ми понесли до Шай все, що, на нашу думку, мало сприяти „спасінню“ біженки Мірель. Ми натягали одержі від сестер, грошей від власних мізерних достатків, наївних книжок — від Чарської до Тургенева. Ми мріяли, як Мірель стане модисткою, ні — поступить до гімназії, ні — зробиться акторкою, ні — складе іспит до жіночих курсів і буде зубною лікаркою. Один перед одним ми бралися викладати Мірель то арифметику (Шая), то географію (Туровський), то алгебру (Сербин), то психологію й логіку (Макар). Потім ми хапалися за латинську мову — адже на зубного лікаря треба було складати іспит за чотири класи гімназії. Але Мірель арифметику вже знала (вона була в торговій школі), географією не цікавилася, на уроках алгебри засипала, а з латинських слів до неї доходили тільки дво-значні, як на руське вухо, звучання і вона починала реготати, смакуючи здобутий на вулиці лексикон непристойностей. Тоді ми кидали латинь і влаштовували лотерею для здобуття коштів на швацьку машину.

Словом, перші два місяці Мірель підготовувалася, і все її ще цікавило своєю новизною. Третій місяць вона вже зану-дилася. На початку ж четвертого місяця, повернувшись якось з уроків, Шая знайшов на столі брудний клапчик паперу з неохайними каракулями Мірель:

„Зай гезінд, Шая! Ви всі добрі хлопці, але мішігіне. Піду краще до офіцерів. З ними веселіше, бо вони понімають дело“.

„Спасіння“ малолітньої проститутки провалилося. До серця доброї, але вже поламаної нещастям і вулицею, дівчини ми не зуміли знайти шляху. Біженка і сирота Мірель поверну-лася до своєї страшно, але зрозумілої й привабливої для її розколотої дитячої душі професії...

Відхід Мірель ми пережили тяжко. Нам було боляче і со-ромно. Втім, за частими виїздами на фронт, які почалися з нашим гімназичним театром, ми потроху заспокоїлись і за Мірель майже забули. Ми згадували за неї лише тоді, як доводилося бачити її десь на візнику в компанії п'яних офі-церів або зустрічатися в крамницях. Дружні відносини між нами збереглися. При зустрічі ми угощали її морозивом або „дамськими пальчиками“, які Мірель дуже любила. Втім, за морозиво і за „пальчики“ платила здебільшого вона сама. Заробляла вона добре. Мірель завжди тяглася чимсь відпла-тити нам за наше до неї товариське ставлення і неодноразово нав'язувалася позичати нам гроші або подякувати „своєю платнею“. І від того і від другого ми категорично ухилялися. Позичити гроші, зароблені „такою ціною“, — о, це було нижче нашої юнацької, рицарської честі! Торкнутися Мірель, поду-

мати про неї, як про жінку, дарма що була вона сконденсованим, відвертим і приступним згустком жінотності,— о, сама така думка глибоко ображала нас!

І от, неждано Мірель появилась в нашому селі з новинами з міста. Вона підїхала поштовою бричкою до школи, виплигнула і вскочила до коридору саме тієї хвилини, як ми сідали обідати:

— Здорові, халамидники! Вус? Я також буду їсти борщ з кашею. А це що за мішігіне копф?

Мішігіне копф — це був Аркадій Петрович. Ми з ним ще не помирились, і знайомство з Мірель він прийняв досить холодно. Стримано вклонившись, він встав ізза столу і збирався піти до себе.

— Мірель!? — здивувалися ми. — А ви чого сюди?

— Мене прислали ваші хлопці розповісти про діло з тою вашою прокламацією! Ой, вей змір, наробили гвалту на цілий світ!

Почувши, що йдеться за прокламацію, Аркадій Петрович до своєї кімнати не пішов і повернувся до столу.

Ми тісно оточили Мірель, закидали її запитаннями. Як з прокламацією? Що там вирішили в гімназії? Чи заявив Вахмістр баронові Ользе? І чому, власне, з цим повідомленням приїхала Мірель, а не хтось з товаришів?

Приїхала повідомити нас Мірель з причини дуже простої. Довкола міста розпочато дуже гарячі пошуки дезертирів з фронту, яких розвелось по селах і в лісах багато, і на виїзд із міста треба було діставати, навіть і гімназістам, спеціальні перепустки. Це правило не поширювалося на жіноцтво, і, звичайно, важко було б знайти іншу, окрім Мірель, дівчину, яка б взялася нас сповістити. Щодо історії з прокламацією, то до барона Ользе Вахмістр не вдавався. Педагогічна рада вирішила не розголошувати всієї цієї історії, яка, на думку педагогічної ради, компромітувала насамперед саму дирекцію гімназії. Вирішення, отже, було таке: Аркадію Петровичу робилося зауваження і в помічники до нього присилалося Піля, а всім членам команди, в якій виявлено прокламацію, зменшувався бал за поведінку в першій чверті наступного навчального року. Але — поскільки в нашій команді був помічений Потапчук, що не був зовсім членом загону, і поскільки відомо, що він сам житель цього села, то появу прокламації в нашій команді зв'язано саме з ним. І Потапчука вирішено з гімназії виключити та заборонити нам зустрічатися з ним.

Ми вислухали повідомлення похмурі і злі.

Присилають Піля! Хо! Хай їде. Та ні один з нас не зостанеться тут разом з Пілем. Тільки він приїде, ми всі захворіємо на дезинтерію і повернемося додому. Але що ж робити з Потапчуком? Невже не можна якось зарадити справі? Невже сердегу виженуть? Що робити? Ми похнюпилися.

— Єрунда!— нарешті, визвався Воропаєв.— Потапчук піде до директора і скаже, що це не він. Він може конкретно вказати, що прокламацію дав нам отой дурень Яків!

— Ти думаєш, що Потапчук на це погодиться?— іронічно озвався Піркес.— Він чесний хлопець і скоріше дасть себе вигнати з гімназії!

— Ну й дурень! Тоді ми сами мусимо піти до Мопса і заявити це. Нарешті, ми можемо піти до самого Ользе!

— Ну й сволоч же ви, сер!— здивувався Репетюк. Він не міг пробачити Воропаєву його залицання до Мусі.— Та це ж значить іти й ябедничати! Фі, мілорд, ви мерзотник!

Воропаєва кинуло в шари. Його серце теж не було вільне від ревнощів до Мусі.

— Ви сами сукин син!— зірвався він.— Це якби я пішов і сказав Мопсові правду, що це не хто інший, як саме ви притягли в нашу команду Потапчука з цією ідіотською прокламацією, тоді б це було ябедництво. Але цей Яків не наш, не гімназист, якийсь солдат, та ще, мабуть, і самостріл або дезертир. Вішати таких треба, а не панькатися з ними! Що ж, через нього своєму хлопцеві гинути?

Ми всі зірвалися і заговорили враз. Втім, ми не сперечалися. Воропаєва не підтримав ніхто. Ми всі були обурені з його пропозиції, що йшла, безперечно, проти наших уявлень про честь та проти гімназичних традицій товариськості. Але й Потапчука треба було якось рятувати. Ми кричали всі враз, розмахували руками й кип'ятилися, не знати, власне, чого саме. Аркадій Петрович кричав і кип'ятився разом з нами.

А проте саме він і подав пропозицію, яка помирила тим часом усіх.

— Панове!— сказав він.— Найкраще було б притягти сюди Потапчука і самого солдата Якова! Га? Як ви гадаєте?

На цьому й порішили. Кашин махнув на слободу до Потапчука, Зілов, що вже звідкілясь знав і хату Юринчука, пішов по нього.

Мірель тим часом зникла. Пообіцявши, що за обідом вона сповістить ще щось надзвичайно цікаве і важливе, вона попросилася тим часом з дороги помитись, і Кульчицький повів її до умивалки. Проходячи повз Сербина, який сидів край столу, Мірель встигла дати йому „грушки“ і розтріпати й без того скуйовджене волосся:

— А я твою Катрю вчора зустрічала! Красива зробилася баришня! Самий ціммес!

Сербин не почервонів, а просто посивів від сорому. Чортова Мірель! Як вона сміє! При всіх! Ну, нехай, постривай! Сказати про Катрю... Ах, Катря! Сербинове серце стислося, тріпонулося і ще раз стислося. В Катрю Крос Сербин був закоханий безповоротно...

Ми розсілися за столом і, поки там що, взялися наминати

казенний борщ з кашею. Щоб не залишити Мірель без обіду, їй відлили в мисочку й відставили.

Проте, Мірель забарилася в умивальці. Ми доїли борщ з кашею і потопли в хмарах ідкого подільського бакуну. В тих же гарячих тонах ми докінчували дебати про Потапчука, Якова і прокламацію.

Хрисанф Захарович Сербин враз відчув якийсь дивний неспокій. Що за чорт? Де так забарилася Мірель? Він встав і неквапом вийшов у двір. Двері до умивалки були причинені щільно. Ага, то ж Мірель, мабуть, і зачинилася, щоб не було видно з двору, як вона собі там умивається. Сербина це зовсім не обходило, і він пішов собі геть, повз умивалку. Він подумав, що варто піти в сад, залізти на вишню. Мабуть, там у вишняку вже й Кульчицький сидить. Сербин завернув за ріг умивалки й зіп'явся на перелаз, що був через тин до саду.

Те, що було далі, відбувалося, правда, за участю Хрисанфа Захаровича, але, їй-право, Сербин був тут не при чому. І він не міг би пояснити, як усе це сталося. Бо все це сталося просто так, само по собі.

Ставши на перелаз, його права нога враз спинилася. Потім ліва, замість перекинутися через тин, враз відступила назад і зіп'ялася на пальці, щоб було тихо, не чути рипу піску. Тоді права теж спустилася на землю, по цей бік перелазу, і теж, подібно до лівої, зіп'ялася навшпиньки. Ноги Сербинові повернули його назад і принесли тихо до дверей умивалки. Тіло його припало до дверей. Очі його знайшли шпаринку між нещільними дошками. Вони глянули досередини.

Що побачив там його зір?

В умивальці був присмерк. Вона була без вікон, і тепер її освітлювали лише довгі й гострі леза сонячних променів, що пронизали її крізь шпори між дошками благовісних, розхитаних стін. Але присмерк був такий, що в ньому можна було зовсім добре роздивлятися. До того ж Мірель і Кульчицький були якраз у промені, що пробивався спід даху. Мірель і Кульчицький стояли. Кульчицький застібав пояс. Мірель відкидувала назад, на плечі, своє чорне кучеряве волосся. Вони розпатлалося і було немов би притрушено трохи соломою й сміттям. Вона струсила сміття, потім глянула на Кульчицького, і її губи прошепотіли щось. Вуха Сербинові не почули що. Але чуття його добрало це щось невідоме, сказане Міреллю Кульчицькому. То було щось таке хвильне, щось таке невимовлюване, щось таке інтимне, щось таке страшне! Серце і дихання Сербина спинилися. Мірель підняла руку й раптом скуйовдила Кульчицькому чуб, точнісінько так, як п'ятнадцять хвилин тому вона це зробила Сербинові...

Сербин одхилився від дверей і шосили вдарився об них плечем. Поганенький гачок вилетів з рами разом з петлями. Сербин перекотився через поріг і гримнув просто під ноги

Мірель. З легким зойком переляку Мірель відсахнулася. Кульчицький від несподіванки відплигнув аж у куток. Але Сербин наздогнав його там другої ж секунди. Він підплигнув і вхопив значно вищого Кульчицького за плечі. Він потряс його за плечі, потім праву руку від плечей одірвав і щосили затопив кулаком в обличчя. Потім вони обоє впали додолу.

Кульчицький був на два роки старший, на голову вищий і, головне, вдвоє дужчий від Сербина. Це показала третя ж секунда боротьби. Він підм'яв під себе худенького Сербина і придавив коліном до землі. Потім, звільнивши праву руку, він розмахнувся і загилив йому два ляпаси, кожний удвоє дужчий за щойно одержаний. Після того він вкličився в Сербинове волосся і, міцно затиснувши його в кулаку, почав щосили товкти Сербиною головою об тверду земляну долівку.

Якусь мить Мірель застигла непорушно. Несподіванка вразила її. Втім, вона зразу ж очуняла. Вона підбігла до бійців. Метким ударом ноги і руки вона збила Кульчицького на землю.

— Халамиднику! Та ж ти заб'єш пімперле!

Але Кульчицький зразу ж схопився.

— Іди ти, шмара!— відштовхнув він Мірель і кинувся знову до Сербина. Вони сплелися калачем.

Мірель кинулася геть.

— Гей!— гвалтувала вона.— Сюди! Велике б'є малого! Сюди!

Ми покидали цигарки й вибігли в двір. Осатанілого Кульчицького довго не сила була вгамувати. Він видався, лаявся, всіх кляв і нахвалявся з Сербина випустити душу. Нарешті, Репетюк, що був дужчий від нього, дав йому по шиї, і він заспокоївся. Півпритомного й залитого кров'ю Сербина довелося одливати водою. Обмивати й приводити його до притомності заходила сама Мірель.

— Бідне пімперле... ах, бідне пімперле!— побивалася вона.— Ах, майне мішігене пімперле!— Щирі сльози блищали в її очах.

Причина бійки, одначе, так нікому й не стала відома. Її знали тільки Сербин, Мірель та Кульчицький. Всі троє вперто відмовчувалися на всі наші розпити. Нарешті, ми махнули рукою й відійшли. До того ж повернулися Кашин та Зілов. Потапчука вдома не було. Солдат Яків, вислухавши Зілова, в чому річ, дуже зажурився, але сказав, що вважає за краще до нас у школу не приходити — навіщо, щоб люди бачили, — а прийде завтра на поле, на якому робитимемо. Отже, все відкладалося на завтра.

Був уже вечір, і ми розбрелися хто куди. До сна ще було з півтори - дві години. Кожний мав право використовувати їх, як хотів. Репетюк запалив лампочку і голився — йому краще потрібно було забігти чогось до Тосі. Голячись, він одним оком дивився до дзеркала, а другим позирав на Воропаєва. Одначе Воропаєв наміру перешкодити Репетюкові не виявляв

і сів з кимсь гра в шахи. Він розраховував, як настане ніч, все ж таки навідатися через городи — щоб, бува, не нагледіли самостріли — до сестер Стецюр. Йому доводилося в ці небезпечні мандри пускатися самому, бо постійний його компаньйон — Бронька Кульчицький — валявся злий на своєму синику і на всі запити чи пропозиції тільки відлаювався.

Піркес, Туровський, Зілов, Кашин та Макар зібралися коло Сербина. В вишняку, між густих порічкових та агрусових кущів, вони вмостилися кружка. Сербин лежав у центрі на шинелі. Мірель крутилася біля нього, стараючись чимнебудь догодити сердешному хлопцеві. Нарешті, кров з носа текти перестала, ухо переболіло і всі лікувальні процедури можна було припинити. Вона сіла долі і приєдналася до нашої трубки миру — цигарки з їдкого подільського бакуну. Але зразу ж вона зірвалася знову:

— Уф! Кранк афм коп! Та ж я й забула сказати найголовніше! Жайворонка, пімперле ж, Жайворонка раненого назад привезли!

— Що? Жайворонка привезли раненого?!

Оце була новина! Васька Жайворонок — ранений. Васька Жайворонок — справжній герой! Васька — миршавий, лишастий, правий гавбек! Наш товариш, Васька! З яким стільки переграно матчів, стільки наодержувано „колів“ за латинські виключення, стільки відсиджено нескінченних годин безобідів! І цей Васька — пшик, штифт, найменший поміж нас — він уже ранений! Він уже солдат, герой, інвалід війни...

— Куди ж він ранений? Чи важко?

Жайворонок був ранений у груди. У праву легеню, здається, ще в руку. Чи важко, про те Мірель не знала. Вона його не бачила. Мабуть, ні, бо його не відсилають у глибокий тил, у громадські лазарети. Його zostавлено у польовому військовому госпіталі в нашому ж місті. Мірель привезла від нього привіт бекам, гавбекам та форвардам і прохання його відвідати. Дуже хотілося правому гавбекові побачитися з своєю командою.

Ми вирішили їхати до міста найближчої ж неділі. Неодмінно. Побачитися з Жайворонком! Хай там що! Коли перепустки нам відмовляться видати, ми прослизнемо якось і без них. Ваську Жайворонка, нашого товариша, правого гавбека і героя світової війни, ми мусили відвідати за всяку ціну!

Був уже пізній вечір. В небі затепілилися великі й яскраві південні зорі. Ми лежали в вишняку, під кущами агруса і порічок, горілиць і дивились у бездонну, чорну порожнечу неба. Ху, яка неосяжна, неуявна і страшна була вона — чорна, бездонна порожнеча неба! Але яка була вона й приваблива, знадлива, манлива! Непереможно спокуслива! Загадкова, таємнича і хвильна! Така неуявна, як сама майбутність, як прийдешнє життя — юнакові.

Ах, майбутність і безкінечність — хвильні, радісні тривоги юності! Сучасність і конкретність радують нас тільки тому, що існуєте ви — ви, майбутнє і безкінечне.

Ми лежали тісно, і нам було тепло і затишно в свіжій порожняві передсерпневої ночі. Мірель сиділа в центрі, виставивши ноги, худенька і струнка. Ми, немов проміння від зірки, лежали від неї радіусами, головами до середини, а ногами геть. Наші голови, одна коло одної, покоїлися на колінах Мірель. Чорт їх зна, як вони там вміщалися, півдюжини голів, на цих гостреньких колінках та мініатюрних стегнах худенької дівчини.

Нижче, рідне тепло випромінювалося на нас — проміннями зірки — з її центра. Мірель гладила наші голови, перебирала нам волосся — маленькими, крихітними дівочими пальчиками pestила нам виски та повіки. Які затишні й радісні були ці дотики жіночої бажаної руки. Ми лежали горілиць, і навпроти нас було чорне небо з міриадами розкішних, химерних, таємничих зірок. Ех, розкішні, химерні, таємничі зорі, там, у бездонному й чорному небі! Сказати по правді, ми ніколи б нізачо не проміняли одну, земну, теплу і рідну зірку на вас, небесних, холодних і чужих. Дарма що вас і цілі міриadi!

Ми любили Мірель. Ми її кохали. Всі, як один. Вона була нам тим, у що втілювався образ, викоханий юнацьким прагненням любовної тайни Юнацьким розумінням життя. Ми любили Мірель, як нашу юнацьку мрію. Як наше перше доросле розчарування. Як біль і радість юнацького досягання.

Ніч була тиха, спокійна і прекрасна. Цикади строчили у траві. Інколи зринав чийсь голос — запитання, відповідь, зітхання. Він зринав коротко і швидко вшухав. Туровський стиха підспівував журних селянських пісень. Звуки були глухі, м'які, далекі і якісь відокремлені. Немовби вони існували десь самі по собі, десь окремо від землі, від усього живого світу. Вони були незначні, непотрібні й неправдоподібні... Вам знайоме таке почуття, любий читачу? Потім ми всі поснули.

Тільки Мірель ще довго не спала. Вона сиділа струнко і рівно, щоб не сполохати наш сон. Її руки pestили наші голови. Її очі, широкі і розкриті, прикулися до чорної небесної глибини. Її зір немовби хотів проглянути аж туди, в саму незрозумілу й моторошну тайну безкінечності...

СВІТ ІСНУЄ ДЛЯ НАС

Зустріч з солдатом Яковом відбулася на гармані край села. На цій гармані (власне, це був звичайний тік, бо молотити ми мали найпримітивнішим способом — цепами) ми мали обмолотити наших „клієнтів“ із цього кутка села: Стецюр Вівдю і Мотрю, їхню сусідку та ще одну молодичу, що мешкала трохи віддала.

На цей раз наша команда з'явилася на роботу не зовсім у повному складі. Не було Репетюка, Воропаєва та Кульчицького. Воропаєва та Кульчицького Аркадію Петровичу довелося тимчасово перекинути до іншої команди нашого загону. В ній трапилося масове захворювання на холерину, вибуло з строю щось чоловіка з п'ять, і потрібно було більш-менш порівняти сили. Щождо Репетюка, то його невихід на роботу був цілком самовільний. Він вийшов із школи разом з нами, але, дійшовши до роздоріжжя, повідомив, що на роботу не піде, бо має зовсім пильну справу до... сінйорити Тосі.

— Я, мілорди, обіцяв сінйориті Тосі допомогти дещо по господарству!— пояснив він, трохи червоніючи.— Отже, як джентльмен...

— Щось ви, капітане, починаєте часто манкувати,— обізався глузливо Зілов.— Це вже не перший раз ви кидаєте команду під час роботи.

Це була правда. Репетюк ухилився вже не вперше. Одначе, зауваження Зілова його розсердило.

— Не своє робимо...— роздратовано стенив він плечима.

— І там же, либонь, не своє?— Зілов ще глузливіше поглянув на старшого товариша.

— А, може, капітан вже має підстави вважати госпду сінйорити Тосі за свою?— озався Піркес.

— І сподівається незабаром перетворити Тосю на повну сінйору?— підкинув Кашин.

— Справді, ви що? Чи не надумали женитися, Репетюк?— цілком серйозно запитав Зілов.

— Ідіть ви к чорту!

І Репетюк, повернувши, крокував у бік до поміщицького маєтку, в долину.

Якийсь час ми дивилися йому вслід.

— Нашому капітанові,— сказав ще Зілов,— за всяку ціну коргить вийти й самому в поміщики.

— Губа не дура!— відгукнувся Кашин.

— Цілком законне бажання,— пирхнув Піркес.— Хто має десять, той хоче двадцять...

— А Тося баба кругом двадцять!— спробував свої сили на дотехах Кашин.

— Дурниці!— відгукнувся Туровський.— Він просто боїться, щоб Воропаєв теж не відпросився в тої команди і не відбив йому на злість і Тосю. Репетюк,— раптом загукав він у долоні,— глядіть, он Воропаєв попереду вас навпрошки побіг!

Ми зареготали, і Репетюк, озирнувшись, посварився до нас кулаком.

Солдат Яків чекав на нас на гармані. Він присів під плотом і курив цигарку. Назустріч нам він звівся і, кинувши недокурк, розтоловив його босою ногою.

— Здравія жалаю!— козирнув він.— Таке, значиться, вихо-

дить діло. Петрові, значиться, розплачуватися за всіх. Петра жаль, Петро хлопець настоящий.—Яків помовчав якийсь час, немов ждучи нашої згоди, і тоді закінчив:—Це ви молодці, гаспада гімназисти, що не хочете на свого виказувати. І що на мене виказувати не хочете, теж молодці. Тільки це, виходить, вже дурно...

— Чому?—поцікавилися ми.

— Об'явитися, виходить, треба...

— Кому об'явитися?

— Та ж мені, кому ще? Петро на мене нехай і скаже.

— А як же ви?

— Я?.. Та мені воно немов однаково...

— Вас же тоді заарештують!

Яків помовчав якийсь час. На вустах його грала крива й невиразна посмішка.

— Якось обійдеться,—нарешті, сказав він.—Не заарештують. Втечу я...

— Втечете?.. Дезертируєте?..

Яків знову замовк. Він підвів голову й коротко, але пильно поглянув кожному в вічі... Тоді знову посміхнувся.

— Дезертир я й так...

Ми всі семеро кинули на нього наші погляди. Яків спокійно і, немов не про нього йшла мова, витримав їх.

— Сьогодні вночі, значиться, і подамся звідціль. Однаково облава завтра буде, відомості в нас такі, значиться, є. Так що про мене тепер що завгодно говорити можна!..

Ми мовчали. Ми дивились у землю. Тільки зрідка хтось миттю кліпав оком на солдата, що стояв проти нас. Яків був босий, в піхотинській безкозирці, в роздертій гімнастерці без пояса. Ми мовчали. Перед нами стояв... дезертир. Тобто людина, що ухиляється від обов'язку воювати за отечество. Від святого й почесного обов'язку боронити проти супостата віру, царя і отечество. Людина, що ухиляється від обов'язку боронити віру, царя і отечество, є дезертир, зрадник, найтяжчий злочинець. Негідник! Без суда й слідства він має бути повішений. Такий закон воєнного часу.

— Слухайте, Якове,—запитав, нарешті, і зразу ж відкашлявся Зілов.—Ви, Якове, революціонер і соціаліст?..

— Чого?—не добрав зразу Яків.

— Ви революціонер і соціаліст, Якове?

— А!—збагнув Яків.—Ні. Я дезертир... Осточортіло!—тупнув він раптом ногою об витолочений тік.—Остобісило! Кому воно потрібно? Наш брат солдат гине! За кого? Діти наші отут із злиднів гинуть! Для чого? Наших молодичь такі от, як ви, супчики портять! А поміщик он на фронт не йде! Жиріє собі, череву відпускає! Генерали з панами нехай і воюють! Нам ця війна без інтересу! Правда,—раптом пом'якшав він.—Про молодичь це я, звісно, даремно. Моло-

диця, що ж? Молодиця теж, значиться, людина. Вона свою натуру має. Конешно, їй без чоловіка, як нам без баби. Ви тут теж вроді не винуваті! Ну!!! — посатанів раптом він. — Глядіть, іродове плем'я, віддячимо ми ще вам! Фронтівики вам цього не подарують!

Яків погрозив кулаком кудись у повітря, відвернувшись до шляху, по якому в напрямі до поміщицької садиби зник Репетюк.

— Значить, ви не соціаліст... — повторив Зілов.

— Неграмотний я. Раз проти війни, значиться — діло хороше... — Тут Яків враз спохватився. — А щодо Петра, то так, значиться, і порішили: нехай на мене виказує, бачили вони мене, гади! Дурний я їм до рук датися! Скоріше до німця в полон піду... З тим, значиться, хлопці, прощайте! Хороші ви хлопці! Я про гімназистів інакше думав. Мабуть, і паничі не всі однакові...

Серйозно і урочисто Яків потис кожному з нас по черзі руку.

— Зразу й ... підете? — несміливо запитав Піркес.

— А що? Тільки баба кине, значиться, в торбину сала та хліба окраєць. Здравія жалаю!

Яків зробив крок і ще спинився. На вустах у нього грала бліда посмішка:

— А нащот баб, так ви, хлопці, того, сами поміаєте. Не маленькі. Воно, звісно, буває, що баба без чоловіка й заслабнути може, зовсім спортитися. Которі є, так просто розуму збуваються. П'раво-слово. Так що той... Але, значиться, старих людей та дітей шанувати ж треба. Понятно?

Він зробив знову крок і спинився ще раз. Одвернувшись вбік і трохи почервонівши, він кинув ще тихо й невиразно:

— Тільки прошу я вас, ви вже... моєї Одарки, значиться, не займайте...

Він переплигнув через пліт і зник у гущині сусідського саду.

Ми стояли пригнічені і чомусь не наважувалися глянути один на одного. В саду за плотом зник дезертир. Зрадник віри, царя і отечества. Друг супостата... Господи! Препоблагий господи! Ниспошли нам благодать духа твоего святого, дарствующего и укрепляющего душевные наши силы... Возросли мы создателю во славу, церкви на утешение, царю и отечеству на пользу...

Ми побрали цепи і взялися молотити. Сестри Стецюри, їхня сусідка та четверта солдатка вже наносили нам цілу гору снопів. Ми розбилися на дві групи, в чотири цепи кожна. Макар — Піркес — Зілов — Туровський, Кашин — Теменко — Сербин — Вівдя. Інші жінки згрібали й підкидали снопи.

— Гуп-гуп-гуп-гуп, — загунали Макар — Піркес — Зілов — Туровський.

— Гуп - гуп - гуп - гуп, — вторили їм Квашин — Теменко — Сербин — Вівдя.

— За віру! — гупнув Піркес.

— Царя! — гупнув Зілов.

— І отечество! — гупнув Туровський.

— Гуп! — Макарові вже не залишилося гасла. Втім він зразу знайшовся. — І за братів слав'ян!

Ми весело зареготали. Приказувати під темп праці нам уподобалося. Воно звучало, як приспів. Макарів холостий удар був до нього непоганою музикальною крапкою. Хвилини десять, поки не набридло, ми молотили під такий імпровізований приспів. „За віру, царя і отечество — гуп!“

Потім ми приспів покинули і гунали далі мовчки. Чудні думки навів нам цей несподіваний приспів: „За віру, царя і отечество“. Це було щось найпатетичніше, щось молитовне. „Отче наш, иже еси“. Нам подаровано це в гімназії, як недоторкану святу, як символ віри, як латинські виключення і як слова на „ять“. Це вимагалося запам'ятати на п'ять, на три з минусом — назавжди, на ціле життя, — але ніхто ніколи й не думав над тим, чи треба ж його розуміти. Хіба треба розуміти, чому й для чого кожна з латинських дієвідмін має свої виключення? Має, та і вже. Які тут можуть бути „чому“ та „для чого“? Так сталося. Так зробило життя. Так написано в граматиці Виноградова.

Алеж під ритм гупання цєпів, під ритм праці недоторкане, монолітне, єдине і неподільне гасло раптом розпалося на свої складові частини — „за віру — гуп, за царя — гуп, і за отечество — гуп, гуп!“ Чорт забирай, але від такої махінації кожна з частин почала враз жити самостійно, і самостійно ж звучати осмисленим словом, значенням, образом. Оце — віра! Оце — цар. Оце — отечество. Гуп!

— Віра! — гукнув раптом Зілов.

— Майна! — відгукнувся Піркес, і всі цєпи враз лягли долі непорушно. — Що таке?

— Та ні! — Зілов зареготав. — Я не те. Я про віру!

— А! — цєпи знову зметнулися вгору й замотили один в один, гуп - гуп - гуп - гуп!

— Ви не пам'ятаєте? — крикнув Зілов, гупнувши й поспішаючи проказати все, що йому потрібно, на трьох вільних для нього тактах роботи. — У нас в класі є ще хтось, хто вірує в бога?

Запитання Зілова було слухне. За наших часів віру звичайно губилося з другого - третього класу гімназії. До старших класів її доносили лише окремі, фанатичні, з релігійних родин, одинаки. З вірою розлучалися легко, без будь-яких притаманих попереднім поколінням молоді самокатувань, непомітно і, власне, неусвідомлено. Просто починали нудитися обов'язком ходити до церкви, починали манкувати відвідуванням

вранішньої молитви, обдурювати законоучителя, вигадувати непристойні слова під мотиви молитов та кантат, глузувати з „непорочного зачаття“ і таке інше. До п'ятого класу майже не залишалося вже „віруючих“, але поміж „невіруючих“ не було, певна річ, ні одного освіченого атеїста. Віра — це було для нас щось таке, чим просто не варто займатися і про що взагалі не варто думати. Щось на кшталт латинської мови або унівського білета з записаними там правилами поведінки й нормами покарань за порушення їх.

— Здається, — відгукнувся з другого боку Сербин, теж поспішаючи вміститися з відповіддю у вільні три такти, — здається, в бога вірує Хавчак.

— Хавчак — дурак! — проскандував Туровський під два такти.

— Гегель, — скрикнув Макар, використовуючи свої три такти, — розглядає релігію, як другу сферу абсолютного духа!

— Що це значить? — один після одного, гупнувши свій такт, запитали Піркес та Зілов.

— О! — Макар захлинувся. — У нього це чудово виходить! Взагалі! Гегель каже, що коли бог абсолютне єство, то все ж таки він не „існує“ взагалі, а він „утворюється“. Ви розумієте?.. Людина сама утворює собі бога...

— Значить, — гукнув Піркес, — справді безглуздо боротися за віру, коли ти її не маєш?

— Коли розуміти її як символ... — почав був Макар, але він непевно розтяг мову і не вклався в свої три такти.

— Що значить символ? — гупнув Піркес. — Єрунда! Ненавиджу!

Над гарманом плавала вже хмара пороку. Ми працювали заповзято. Піт стікав з лобів, з грудей, по спинах, по животах і по ногах. Сонце стояло високо й пекло немилосердно.

Ми проробили, майже не одриваючись, до полудня. Опівдні жінки покидали цепі і сповістили, що час вже полуднувати й перепочити. Ми кинулися додолу на прохолодну землю. Наші сорочки й штани, сорочки й спідниці жінок — працювавши, вони поскидали запаски — були мокрі, як з річки, і облипали тіло, як хлющі. Дарма, що довкола гуляв літній вітерець, — у повітрі стояв крутий і гострий пах людського стомленого тіла. Він паморочив і дратував. Ми полягали в тіні під плотом і взялися полуднувати. Казенний хліб, сало та крашенки моментально й непомітно зникли в наших зголоднілих пащах. За ними пішов борщ сестер Стецюр, вареники їхньої сусідки та коржі з маком і медом четвертої солдатки. Дві години по обіді нам належало спочити, а тоді три години праці і шабаш.

Жінки гостинно й турботливо частували нас. Ми були робітники. Кожний з'їдений вареник — це добре змолочений сніп. Крім того, і самі по собі жінки були добрі й хороші. Вони були такі дбайливі й ласкаві. З них були, мабуть, пре-

красні дружини і ще кращі матері. Вони були ще молоді,— найстаршій не було й тридцяти років, але трудне, клопітне, працьоване й злиденне життя, а також сонце й вітер у полі, вже затвердили шкіру їхніх лиць і бризнули зморшками по під очі. Очі у Вівді й Мотрі були чорні, в їхньої сусідки — сині, в четвертій солдатки — карі.

— Іжте, мої хороші,— приговорювали вони.— Кушайте на здоровлячко!

— Призволяйте, аби́сьте здорові були! До роботи гарячі парубки!

— Там такі, мабуть, і до дівчат!

— Ая! Таких і побалувать не гріх!

В цім „побалувать“ брєніла неприхована двозначність, і ми злегка почервоніли.

Нарешті, обід скінчено, жінки прибрали посуд і пішли спочити по хатах. Ми простяглися під плотом.

— Глядіть! — сказали жінки.— А то йдіть до хати. Там холодок, на годинку й поспути можна?

Але нам від цієї пропозиції робилося чогось ніяково, ми відмовилися й zostалися курити під плотом. Туровський побіг до крамнички по махорку й папір.

Втім, за якийсь час, Кашин чогось завовтузився:

— Ех! І пий ж хочеться! Ходім, Васю, нап'ємось?

Теменко негайно ж погодився. Вони звелися і попростували в двір до Стецюр. В широкому порожньому дворі стояли одна проти одної дві хатинки двох сестер. Вони були криві й мікроскопічні, зате два окремі, самостійні світи. Як пішли їхні чоловіки на війну, хазяйнувати сестри почали спільно, але жили собі нарізно. Дійшовши середини двору, де стежка розходилася надвое, до двох дверей двох хат, Кашин і Теменко несподівано розійшлися. Вони підійшли по одному до дверей двох хат, постукали і зникли за порогом. В грудях нам раптом стало неспокійно.

— Сссукини сини! — не то захоплено, не то обурено скрикнув Зілов.

— Оце такої, значить, води! Го-го-го! — ніяково зареготав Піркес.

— Вони зговорювалися з Вівдею та Мотрею, я чув... — похму́ро промуркотів Сербин.

Нам зробилося ще тривожніше.

Сербин відчув, як пересохло у нього в роті і язик зробився враз шорсткий і твердий. Ковтнути було важко.

Минуло хвили́н п'ять. За цей час можна було випити річку води. Кашин і Теменко не повертались.

— А дійсно,— чомусь прошепотів Піркес, немовби хтось за плотом його підслуховував,— а дійсно, як у роті пересихає, чи не від маку це? Го-го-го! — почервонів він.— Може гуртом підемо воду пити?

Ми відчули, як груди наші зробилися немов вужчі і менші. Легенням і серцю в них стало тісно. Піт раптом висох. Наші тіла зробилися гарячі й сухі. В скронях і на шиї настирливо й дошкульно гупав пульс. В голову било хвилями шумливої, туманної крові. Пульс такав у чотири такти, немовби в голові був тік. А головне — ми враз абсолютно виразно відчули, що ми — якісь інакші, зовсім не такі, якими звикли себе почувати. Ми враз змінилися. Це було моторошно.

А втім, трапилися зміни не лише з нами, всередині нас; зміни, безперечно, трапилися і зовні. Назовні, довкола нас, все також раптом змінилося. День — ясний, сонячний, погожий день — раптом вибухнув і обернувся на ніч. Сонце було вже не сонце, це був, безперечно, місяць. Повний, яскравий, але зеленкуватий і мерклий місяць. Небо було вже не блакитне, а темнозелене, глибоке, нічне. Можливо, на ньому навіть з'явилися зорі. Тіні від дерев спадали вже не безколірні, сонячні, а темносині, зеленкуваті. Дивитися далеко, як удень, була не сила. Було видно тільки речі поблизу, поруч, тут. Світ плавав довкола нас у тумані нічних випаровань — сивих і зелених, — і ми дивилися на нього крізь наші збожеволілі очі, відсвітлені зсередини гарячим, рудим кольором крові...

Піркес звівся, хитаючися, зеленавий і синій у місячному сяйві ночі.

— Я піду ... — прохрипів він ... — Ненавиджу !..

Сербин тремтів, як у лихоманці, і зуби його цокотіли. Ніч була парка, але вогка й пронизлива. Він спробував звестися теж, але сили облишили його, і він упав. В мозку йому туманіло. Чудні, неясні образи плавали там, непобачені й неусвідомлені. Крім того, вони були неправдоподібні. Білі айстри, собака Карачун, Катря Крос. Катря Крос — дівчинка з синцями під очима й невеличкими прищиками юності на лобі. Потім був ще якийсь будиночок, кімнатка, біле ліжечко з блакитними розетками. Сербин сів і втяг у себе повітря. Скільки зміг. Ціле море. Від цього стало на мить легше. Навіть здалося, що довкола була зовсім і не ніч, а яскравий, сонячний, жаркий день...

Хитаючися, Піркес зробив кілька кроків. Сербин хитнувся за ним і собі. Але зразу ж відплигнув назад. Ні! Він не міг. Було страшно. Чорт-і-чого, але, їй-право, було страшно! Крім того, було ще якесь відчуття, схоже не то на сором, не то на непевність у собі. Сербин знову сів.

— Ходім, Зілов, — прохрипів Піркес, побачивши, що Сербин завагався.

Зілов встав, зробив крок, спіткнувся об перелаз, мало не впав, але вирівнявся і пішов. Він догнав Піркеса, проминув його, немов не побачивши, і пішов попереду. Він попростував до хати четвертої, невідомої ще нам, солдатки. Це була

струнка, ставна молодиця з карими очима. Сербин заплющився. Він задихався. Ніколи раніше він не почував, що в нього є серце. Тепер він його почував реально й конкретно. Отаке кругласте, трохи навіть подібне до малюнка в підручнику природознавства: червоне, і сині жили по ньому. Скорочується і випростовується. Меншає й більшає. Пульсує. Сербин уявив собі своє серце цілком реально, і це його заспокоїло. Він розплющив очі.

Був немов ранок. Ніч минула. Ні Піркеса, ні Туровського не було. Куди вони зникли? Он двері хати солдатки з карими очима. Он двері синьоокої сусідки сестер Стецюр. Вони там?

Раптом, майже одночасово, відчинилися двері з халуп Вівді і Мотрі. На двір вийшов Кашин. Потім з'явився Теменко. Вони зійшлися посередині двору і тихо рушили сюди. Сербин впав обличчям у траву. Рясні тихі сльози спливали з очей і зросили траву під плотом. Тут була кашка, трохи дикої вики, гостролист. Земля пахла плоттю. Від зрошених слізьми дрібних грудочок землі негайно ж знімалися малесенькі - тонесенькі, помітні тільки самому Сербинові, струйки пари. Перелякано тікав набік зелений мікроскопічний жучок...

— Де хлопці? — розітнувся над Сербиним далекий, якийсь потойбічний голос Теменка.

— Не знаю! Не заважай! — відгукнувся Макар.

Макар лежав осторонь під плотом і в усьому, щойно розповідженому, жодної участі не брав. Він занурився в томик Гегеля і запаморочено гортав сторінки. Чорт забирай! Він загубив те місце, де Гегель говорить про бога, релігію й віру. Як це так, що він забув його слова? Віра! Що значить віра?

Кашин і Теменко за спиною Сербина пересміхалися грайливо й самовпевнено, немовби цілий світ раптом зробився їх приватною власністю. Сербин ткнувся головою в траву. Він удавав, ніби спить. Ху, які бридкі були йому Теменко з Кашиним! А Піркес з Зіловим? Ху! Він їх ненавидів...

Мила, хороша і любя Катря Крос!..

ТРИУМФ ПРАВОГО ГАВБЕКА

У неділю ми щасливо пробралися до міста.

Для цього ми вирушили з села ще в суботу звечора, вночі наблизилися до околиць міста і вдосвіта, ще ген до зорі, відомими тільки нам переярками та перелісками, що безпосередньо примикали до садів і задвірків, прослизнули повз пікети георгієвських кавалерів, що саме вирушали до околиць сіл ловити дезертирів.

Васька Жайворонок був у хірургічному стаціонарі військово-польового госпіталя. Стаціонар розташований був у колиш-

ніх казармах стрілецького полку довкола муштрового плацу. Того самого плацу, де було й наше футбольне поле. Легеневий відділ стаціонару містився якраз у тій роті, де два роки тому ми так заповзято дерли надвое старі солдатські „головні убори“. Ми тоді бавилися в війну, мріяли бойовищами і прагнули руйнації. Васька дико і з восторгом вищав, коли з тріскотом переполовинювалися кашкети і брилі. Тепер війна, бойовища та руйнація були вже справжні. Вони сами прийшли сюди до нас. Скалічений Васька Жайворонок, наш правий гавбек, лежав отут, за стіною.

Назустріч нам вийшла чергова сестра-жалібниця. Вона була вся в білому, з червоним хрестом на грудях. Спід білої хустинки на скронях вибивалися два кучеряві й ніжні пасомка попелястого волосся. Обличчя її було зблідле й матове від безсонних ночей і пряної задухи хірургічних палат. Рум'янець цвів у неї не на щоках і не на висках, а під очима й коло перенісся. То був рум'янець утоми й виснаження. Очі були ясні, блакитні і глибокі, але повиті серпанком відчуження й самотності. Дарма, що сестра була зовсім молода — ну, двадцять, двадцять два роки — там, десь у самій глибині зіниць, жила в ній якась зневіра, підозрілість, гіркота. Сестра польового госпіталя. Саме та руська жінчина про яку минулого року прочитав нам реферат Левко Репетюк.

— Жайворонок? — перепитала сестра. — Офіцер чи рядовий?

— Доброволець. Вольноопределяющийся.

Ми дивилися на сестру — на її зблідле обличчя, на її хворобливий рум'янець, на її втомлені очі — з пошаною і захопленням. Вона була краща від нас. Ми були тільки гімназисти. Вона побувала на позиціях, можливо, під кулями, під загрозою атаки. Вона ходила серед небезпеки і жаху, вона жила для того, щоб тамувати болі, одвертати муки, відгонити від солдатів смерть...

На наші захоплені очі сестра відповіла короткою й блідою, але ласкавою посмішкою.

Жайворонок, дарма що був тільки доброволець і вольноопределяющийся, лежав в офіцерській палаті. Він був георгієвський кавалер, і для нього зроблено виняток. Сестра запропонувала поводитися тихо, багато з раненим не балакати, не втомлювати його, не хвилювати, не говорити йому нічого нежданого і за десять хвилин піти собі геть. Тихо, навшпиньках пішли ми за нею по коридору. Її м'які капці на повстягних підшвах ледве шорхали по ковзькому асфальту долівки.

В широкому коридорі, де раніше так затишно пахло солдатським борщем, печеним хлібом, махоркою та трохи онучами, тепер били в ніс їдкі й дошкульні пахощі йодоформу, карболки й ефіру.

Перед третіми дверима сестра спинилась, озирнувшись, тихо блимнула довжелезними віями, зробила виразні й промовисті очі, щоб ще раз ми прочитали в них повторення всього щойно нам сказаного, і поклала палець на уста. Це були двері якраз до колишнього цейхгауза, де ми дерли тоді шапки. Ми теж спинились, і дух нам трохи затамувало. Зараз ми побачимо й привітаємо нашого героя, Ваську Жайворонок, правого гавбека. Нашого лишаястого втікача, що повернувся з тріумфом до рідного міста і на рідні місця. Як привітати його? Поляскати по плечу? Сказати привітальну промову? Лайнути якимсь патетичним нецензурним словом? Сестра відчинила двері, оступилася й пропустила нас уперед.

Жайворонок лежав на вузькому солдатському уліжку, ліворуч, під залізною грубою. З цієї груби ми — і Васька з нами — два роки тому плигали вниз і поринали в хвилі старих солдатських „головних уборів“. Повіки Жайворонка були стулені, але він не спав. Худа, тоненька права рука, випростана спід ковдри, м'яла ріжок простирала. Жайворонок був такий худий, змарнілий і жовтий, що відразу ми його і не впізнали.

Бідний Васька! Щасливий Васька! Ти страждаєш? Ми слівчуємо і заздимо тобі! Ми пишаємося тобою, наш герой! Ти хотів нас бачити, от прийшли ми провідати й привітати тебе!

На рип дверей Жайворонок скинув повіками. Він не ждав, і в його зіницях спалахнуло тепло і блиск. Але зразу ж його погляд померк. Очі зробилися маленькі, тьмяні і якісь нетутешні. Сестра нахилилася над ним і поправила йому простирано:

— Хочете пити? Помочитися? Надвір?

Ми трохи засоромилися, але від цієї засоромленості в груди нам вдарила хвиля тепла, подяки й любові. Так, це була вона — жінка в білому, той прекрасний і хвильний образ, який ми носили в наших юнацьких серцях і який зворушував нас до тремтіння, до потаємних сліз...

Жайворонок заперечливо похитав головою і зробив нам знак підійти.

— Сідайте, хлопці, — тихо прошепотів він і ще тихше застогнав. — Спасибі, що прийшли...

Стогін повторився. Жайворонок стогнав після кожного другого слова. Пізніше ми зрозуміли, що то він не стогнав, то хрипіло йому в грудях від кожного видиху. То клекотіли кров і гній у рані.

Несміливо ми посідали на табуретах довкола. Жайворонок мовчав, заплющивши очі й відкинувшись на подушку. Мовчали й ми. Ми розгубилися й не знали, що говорити і що діяти. Ляснути по спині? Сказати привітальну промову? Вилаяти патетичним нецензурним словом? Збентежено ми м'яли

наші кашкети. Ми соромились і Жайворонка, і сестри, і один одного. Сестра — мила, лагідна жінка в білому — втомлено й підбадьорливо позирала на нас. Вона кивала нам головою — говорить, можете говорити, тільки нехай не говорить сам. Але ми не знали, що говорити. Ми ж прийшли до Жайворонка, до свого однокашника й дорогого товариша, але от, прийшовши, ми побачили цього худого, аж чорного, юнака з заплющеними очима й такими моторошними хрипами в грудях. Це не був правий гавбек, невтомний лишастий Васька. Це був хтось інший. Між нами і цим раненим юнаком лежала величезна й широченна життєва смуга: фронт, небезпека, відвага, героїзм, страждання...

Віддихавши, Жайворонок, поворушив пальцями і знову розплющив очі. Його рука торкнулася Макарових колін. На Макарових колінах лежала нерозлучна, неодмінна при ньому книжка. Жайворонкові пальці намацали її. Він потяг її до себе і поглянув на заголовок.

— Гегель... — прочитав він і захрипів, — феноменологія... хр-хр... духа... Це ти мені... хр-хр... приніс почитати?..

— Ні... — Макар сховав книжку. — Це я, взагалі...

Жайворонок блідо всміхнувся. Він згадав Макарову пристрасть до книжок. Він заплющив очі, і пальці його руки знову побігли по бережку простирала.

— Де тебе поранено? — відкашлявши, немов готуючись відповідати на лекції, проказав Піркес, але зразу ж знову захрип. Від Жайворонкових хрипів йому дерло в горлі.

— Легені, — прошепотів Жайворонок, — і рука...

— Ні, — поправив Зілов, — він питається, в якому бою ти поранений...

— Перемишль... А як там... хр-хр... гімназія... Вахмістр, Піль?..

— Вольноопределяющийся! — втрутилася сестра і докірливо похитала до нас головою. — Ви не балакайте. Вам не можна. Ви собі слухайте... А ви йому розповідайте.

Ми не чули цього. Ми нічого не чули. І нічого не бачили. Жах пройняв нас. Ми дивилися туди, повз ліве Васькине око, повз ліве вухо, туди, на ліве плече. Права Васькина рука неспинно й несквапно все посувалася вздовж бережка простирала туди й назад, перебираючи кромку тонкими й сухими пальчиками. Туди й назад. А ліва... А де ж була ліва? Ковдра сповзла і оголилося ліве Васькине плече. Там руки не було. Замість неї на плечі було намотано марлю, вату і легнін. Лівої руки не було зовсім...

Жайворонок заплющив очі і випростався. Ніг у маленького Жайворонка було дві, і під госпітальною ковдрою вони були дивно довгі й тонкі. На щоки Жайворонка впали фіолетові, синюваті, безконтурні тіні. Над верхньою губою, з кожного боку над куточками губ, росло в Жайворонка по п'ять чи

десять волосинок. Стільки ж росло їх на підборідді і на кутах щелепів коло вух. Волосинки були м'які, рівні й безколірні. Васька Жайворонок ще ні разу в житті не голився — навіть жартома. Але лівої руки в Васьки Жайворонка вже не було.

Раптом із сусіднього ліжка зарипів якийсь чудний і чужий голос. Ми озирнулися туди. Скорчившись під простиралом, весь забинтований, лежав там якийсь рудий і патлатий чоловік. Очі його горіли, руда чуприна розсипалася по подушці, вуса були прим'яті бинтом. Він підморгував нам спід пов'язки і кривлявся:

— Пусте, так його, так! Поправиться, так його, інакше! Мені он обидві, трам-тарарам, легені прострілено, а ще голову, тарарам-трам-там! Дурниці, туди його не туди! Ще повоюємо з чортовими, мат'є-перемат'є, німцями!

— Поручик! — тихо, але суворо сказала сестра, миттю глянувши на наші червоні лиця з розгубленими очима, яким нікуди було подітися від сорому. — Вважайте, поручику, тут жінщина. І діти...

Мила, мила, сердешна сестра!..

Але поручик вже її не слухав. Він заповнив своїм шорстким голосом цілу палату. Гидко лаючись, мішаючи прокльони з соромітностями, а інколи встромляючи між них і звичайні людські слова, він розповів нам про те, хто він такий, де він народився, де вчився, що робив до війни, коли пішов воювати, які вчинив геройства, де був поранений, коли видужає і як поїде на поправку додому, в якесь провінціальне місто на Дону, і як він там за час побивки вип'є всю горілку і позбавить невинності всіх дівчат від шістнадцяти до двадцяти двох років віком. Вся ця розповідь ледь-ледь умістилася в приділені нам для побачення десять хвилин. Сестра нагадала нам, що час минув і треба дати раненому спокій.

Жайворонок лежав так само випростаний, і в грудях його за кожним подихом схлипувало, немовби туди було встромлено дитячу свистульку. Ми підійшли до нього по одному і тихо потиснули йому його єдину, суху, почорнілу руку. Жайворонок на мить розплющив очі й привітно кивнув до нас повками. Рот його скривився немовби у посмішку. Боже! Який дорослий був уже Васька Жайворонок! Які глибокі зморшки досвіду й життєвого знання залягли довкола його хлопчачого рота!..

— Ну, кабальєро, видужуйте швидше! — весело побажав Репетюк, незручно червоніючи й полискуючи пенсне.

— Ага!.. — прошепотів Жайворонок. — Ще заграємо з Оdesoю... Наклепаємо карантинщикам...

Щож, вірно! Васька Жайворонок ще заграє в футбол. Заграє і без руки. Для чого йому рука? Він гавбек, а не голкіпер. Принаймні, не зробить генца.

Поспішаючи, штовхаючися й віддавляючи один одному

ноги, ми потовпилися до виходу. Рудий поручик гукав нам наздогін.

— Адьє, гаспада гімназисти! Кидайте, мать вашу так, гімназію до такої матері і йдіть бити німця, мать його не туди!

В коридорі сестра зупинила нас.

— Ви знаєте його батьків?

— Так. А що?

— Треба викликати їх негайно...

— Хіба йому зараз погано? — запитав Репетюк.

— Погано? — жінчина в білому якусь мить лагідно й уважно дивилася на нас. Зневіра й гіркота її очей були в цю хвилину особливо виразні. — Так. Погано. До вечора він не доживе.

Ми стояли вже на порозі, і крізь розчинені двері знадвору, з військового плацу й футбольного поля дивився на нас ясний, бадьорий і радісний осінній день. Деревя стояли пожовклі. Повітря було прозоре і дзвінке. Сонце — яскраве, не жарке й ласкаве.

І раптом все — і яскраве сонце, і синє небо, і прозоре повітря, і стрімкі тополі, і жовтаве листя дерев — чисто все враз зробилося не те, інше, не таке, яким було півхвилини тому. Жайворонок до вечора не доживе. Хто це сказав? Правий гавбек, лишаястий і чорний Васька Жайворонок — до вечора не доживе? Що це значить?! Ви хочете сказати, він — вмере? Той Жайворонок, що так здорово „водив“ по краю, метко подавав „штрафні“ і був мастак робити „чесні“ підніжки? Він перестане існувати? Це неможливо! Цього не може бути. Не доживе? До вечора? До якого вечора?

Під ганком стояв Макар. Він вийшов з палати трохи раніш. Він стояв, схилившись, і хутко-хутко тер собі долонями обличчя, відхукуючи та пирхаючи, немовби він умивався.

— Що ти робиш, Макаре?

Макар плакав. Він не умів ще плакати по-дорослому і тому плакав так, як це доводилося робити в дитинстві. Він пирхав і розтирав сльози по щоках. Дивно, чого ж плакав Макар? Адже він вийшов раніше і не чув слів сестри про те, що Жайворонок до вечора не доживе.

— Макаре... ти чув? Жайворонок до вечора не доживе.

Макар зірвався, заплакав у голос, ні, не заплакав, а завив, немов пес, загув, немов автомобільна сирена, і побіг геть від нас через плац.

Ми вклонилися сестрі і пішли. Ми попростували вздовж розподількових бараків, побудованих на нашому футбольному полі. Східна половина поля забудована не була і тут навіть zostалися сліди колись білих крейдяних ліній. Гол стояв цілий, на горішній штанзі сушилися простирала з рудими плямами невідмитої крові. Ми пройшли крізь гол, через голкіперський майданчик, перетяли штрафну площу. Отут, на лінії півзахисту,

і стояв правий гавбек Жайворонок. Він ішов у парі з правим краєм, Кашиним. Він вів для Кашина м'яч, а Кашин тим часом прикривав напад. Потім вони пасували по краю між собою, і Кашин робив шута під гол Репетюкові чи Сербинові.

За що ж загинув правий гавбек, Васька Жайворонок?

Ми йшли й мовчали. Жайворонок до вечора не доживе. Один з нас до вечора не доживе. Він піде в смерть. Ми знали, що таке смерть. От цими юнацькими руками кожний з нас виніс з вагонів не одну сотню трупів. Алеж то були просто трупи, трупи взагалі, а це мав бути труп Васьки Жайворонка, нашого правого гавбека. Він буде трупом і санітари скинуть його в братську могилу — на двадцять п'ять, на п'ятдесят або й на сто чоловіка. Індивідуальні могили от вже півроку дають тільки офіцерам. Солдати, добровольці й вольноп'юри лягають у братські.

Васька Жайворонок погіб за віру, царя і отечество.

Старий телеграфіст Жайворонок візьме ввечері газету і впівголоса промурмоче під ніс прізвища убитих, поранених і загиблих без вісті. Там він прочитає також, що георгієвський кавалер, доброволець і вольноопределяющийся Жайворонок Василь, його син, помер від ран у воєнно-польовому госпіталі...

І Васька Жайворонок ляже в могилу — між півсотнею таких же, як і він, нижчих чинів. І годі буде його споміж них відрізнити. Якби ж хоч була в нього його ліва рука! Тоді була б, може, сяка-така відзнака. Тепер вже про це можна сказати. На лівій Жайворонковій руці було розпеченою голкою випечено і чорним порохом натерто ініціали „В. Ж.“ Але це зовсім не значило „Василь Жайворонок“. Тепер, як лівої Васькиної руки вже немає, а сам Васька все одно завтра вмере, можна відкрити і його смертний секрет. „В. Ж.“ — це Волосюк Женя. Гімназистка сьомого класу. От уже чотири роки, як Васька свято і чисто її кохає... Це була його смертна тайна. Її не знала Женя Волосюк, її не знав ніхто. Правда, ми всі її знали, та й Жені Волосюк це також було відомо, алеж це була Васькина смертна тайна, і ніхто ніколи не показав би йому, що його смертна тайна відома. Кожний же з нас мав свою смертну тайну — хіба може не мати її гімназист, — і недоторканість смертної тайни треба шанувати... Ваську віднесуть у могилу і віддадуть тайні смерті разом з його смертною тайною, тільки що без лівої руки з ініціалами „В. Ж.“.

І раптом — дивне, буйне почуття радощів охопило кожного з нас. Нам же не треба було вмирати. Ми доживемо і до вечора, і до завтра, і ще багато, багато днів і років. І навряд щоб колись нам довелося вмирати. Цього не може бути! Хіба ж можливо, щоб ми — живі — і раптом вмерли? Ні, ні! Ми будемо жити, ходити, грати у футбол, потаємно кохати Женю Волосюк, Катрю Крос, Ліду Морайлову, Алю й Валю

Вахлакових, проститутку Мірель, Вівдю і Мотрю, оцю сестру— прекрасну жінчину в білому. Ми будемо рухатися, робити, діяти, бігати, танцювати, співати...

І ми заспівали.

Високо в прозорий і насичений сонцем простір осіннього неба жбурнув Туровський наш тужний і зухвалий заспів:

Что ты вьешься, черный ворон, над моею галавой,
Ты добычи не добьешься, черный ворон, я живой...

Так, ми були живі. І будемо. Дика, огидна, звіряча радість сповнила наші серця:

Расскажи мне, черный ворон, где по свету ты летал,
Где похитил руку эту, руку эту где достал?

І ми бачили цю руку. Це була рука Васьки Жайворонка. Тонка, суха, схудла, аж чорна. Чорний ворон ніс її в дзьобі, і ми виразно бачили, що біля ліктя розпеченою голкою випечено, а потім чорним порохом натерто ініціали „В. Ж.“...

Расскажу тебе, невеста, не втаюсь перед тобой —
За горами есть то место, где кипел кровавый бой...

Ридаючи, схлипуючи й заливаючись сльозами — зухвало і радісно — з відчаєм і вірою — з відчайною вірою в наше довге й нескінченне прекрасне майбутнє життя — ми йшли й горлали з присвистом і хвацьким прикриком ненависні слова нашої улюбленої пісні...

Черный ворон за горами, там девчонка за морями,
Слава, слава — там девчонка за морем...

(Далі буде)

ОРДЕНОНОСНИЙ БІЛОРУСІЇ

До роковин звільнення від
польських окупантів і дня
вручення ордена Леніна.

Шум і гомін у столиці,
Стяг за стягом в'ється,
Як вогнистий мак червоний,
Глянеш — серце б'ється.
Серце б'ється та питає:
Що ж то за новини?
— Визволення від поляків
Нині роковини!
А столиця — диво-дивне!
Повстала з руїни, —
Мінськ — столиця, слава наша,
Гордощі країни.
Де кривавий бал справляли
Банди інтервентів —
Ходять з піснею дзвінкою
Тисячі студентів.
Де була навколо пустка,
Пустка, як могила,
Встали фабрики, заводи —
Республіки сила.
І народ наш героїчний,
Наш народ робочий,
Руки дужі, як сталеві,
Орлині очі.
Не злічить твоїх здобутків,
Не добрати міри,
Твої люди людьми стали,
Молодняк твій виріс.
Колосися ж, розцвітай же,
Та зорій чарівно:
У Союзі у Радянським
З усіма ти рівна.

Нині день твій урочистий,
День винагороди,
Святкуй весело щаслива
В полі й на заводі.
Та водицею з криниці
Сполощися, вмийся,
Уберися кращим цвітом,
Сонцем перевийся.
За те щастя, що створили
Палкі твої люди,
Орден Леніна сьогодні
Заквітчає груди.
Знай, народе,— пізно, рано,
Сонце, а чи зорі,
Мудрий Сталін із тобою
В радості і в горі.

Переклав з білоруської
М. Булатович